

97
Б-39

Н.Б. БЕГАЛИЕВ

**САМАРҚАНД
ТОПОНИМИЯСИ**

САМАРҚАНД - 2010

91
5-37

91
6-37

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKACISI OЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ

Н.Б. БЕГАЛИЕВ

**САМАРҚАНД
ТОПОНИМИЯСИ**

(мақолалар тўплами)

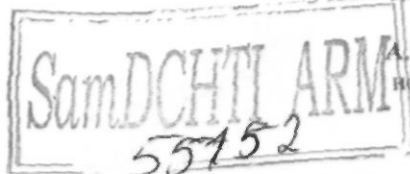
САМАРҚАНД – 2010

Н.Б. Бегалиев. Самарқанд топонимияси. Мақолалар тўплами.
СамДЧТИ нашри, 2010. 128-бет.

Географик номлар, яъни топонимларда ўлка тарихи, этнографияси ва табиати ҳақидаги маълумотлар сақланиб қолади. Киши ўз ҳаётини яшаб турган қишлоғи, маҳалласи ва шаҳридан ажратган ҳолда тасаввур қишолмайди. Демак, инсон ҳаёти топонимлар билан узвий боғлиқ. Шу маънода ушбу мақолалар тўплами китобхонларнинг ўз ўлкаларини янада кўпроқ билиб олишларига ёрдам беради деб умид қиламиз.

Масъул муҳаррир: **Н.Қ.ТУРНИЁЗОВ** - филология
фанлари доктори, профессор

Тақризчилар: **А.АБДУСАИДОВ** - филология фанлари
доктори, профессор

А.М.ТУРОБОВ – филология фанлари
номзоди

К

*Ушбу мақолалар тўплами СамДЧТИ ўқув-услугий кенгашининг
2010 йил 15 сентябрдаги 2-сон қарори билан нашрга тавсия этилган*

КИРИШ

Топонимлар, яъни географик номлар, уларнинг ўзларига хос хусусиятлари, пайдо бўлиш тарихи, этимологияси, лисоний таҳлили масалалари билан тилшунослик, яъни лингвистика фанининг алоҳида соҳаси - топонимика фани шугулланади.

Топонимлар (гр.topos - «жой» ва opota - «исм», «ном» сўзларидан) инсон ҳаётида, кундалик турмушида муҳим аҳамиятга эга.

Географик номларга қизиқиш жуда қадимги даврлардан бошланган. Антик даврдаги Геродот («Тарих»), Страбон («География»), Помпоний Мела («Хорография»), Плиний («Табиий тарих») асарларида, ўрта аср ёдгорликларида географик номларга оид топонимик лавҳалар кўплаб учрайди. Ўтмишда географик номларнинг тарихи, келиб чиқиши ҳақидаги ҳикоялар афсонавий, халқ, этимологияси характерида бўлиб, улар орасида ҳозирги давр талаблари асосидаги талқинлар ҳам кўплаб учрайди (объектнинг хусусиятлари, маҳаллий рельеф, этник бирликлар билан боғлиқ номлар ва ҳоказо).

Географик номлардан илк марта тарихий-географик тадқиқот объекти сифатида эрамининг I асрида Помпоний Мела фойдаланган эди. У топонимлар асосида қадимги Испаниянинг жанубий қисмидаги Кельт ва Лузитания вилоятлари чегараларини аниқлаган эди.

Шунга қарамадан, топонимларни изоҳлаш асрлар давомида айрим афсонавий шахслар ва бошқа ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда талқин қилиниб келинди. Аммо уларни лингвистик нуқтаи назардан ўрганиш XIX асрнинг биринчи ярмида бошланди. Географик номларга оид назарий фикрлар дастлаб рус олимлари А.Х.Востоков, Я.К.Грот, А.Н.Соболевский, Н.Н.Надеждин, М.А.Кастрен ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида ўз ифодасини топа

бошлади. XX асрнинг бошларида А.Н.Соболевский, В.П.Семенов-Тянь-шанский, В.Б.Шостаковичларнинг илмий тадқиқотлари яратилди. Ўтган асрнинг 30-йилларининг сўнгги чорагида А.М.Селешевнинг «Қадимги ва янги топонимиядан»¹ (1939) мақоласи ёзилган бўлса, 40-йилларда С.Б.Веселовский, А.И.Попов, В.А.Никонов, В.Н.Топоров, О.Н.Трубачев, А.К.Матвеев, А.П.Дульзон, В.А.Жучкевич, В.М.Поспелов, Э.М.Мурзаев, А.В.Суперанская ва бошқа рус олимларининг топонимикага оид қатор ишлари нашр қилинди. Топонимика фанининг назарий ва амалий асослари юзасидан хулосалар билдирилди. Топонимияга эътибор кучайиб, илмий тадқиқотларда унга кўпроқ ўрин ажратилди.

Деалектологияга доир ишларда топонимик материаллардан самарали фойдаланила бошланди. Айрим ҳудудлар топонимияси, яъни регионал топонимияга доир махсус тадқиқотлар вужудга келди. Бу борада Украина, Белоруссия, Сибирь топонимиясига оид яратилган қатор ишлар, айниқса, самарали бўлди. Шунингдек, рус топонимиясига доир турли тадқиқот ишлари амалга оширилди.

Топонимика фанининг тараққиётида чет эл олимларининг ҳам ўзига хос ўрни бор. XIX-XX асрлар давомида кўзга кўринган олимлардан Элизе Реклю (1830-1905), Альбер Доза (1877-1955), Витольд Тащицкий (1898) номлари ҳурмат билан тилга олинади. Шунингдек, Ст.Роспонд, А.Заремба (Польша), В.Шмилауэр, Я.Свобода (Чехия), Э.Эйхлер, Т.Витковский (Германия), Ф.Безлай (Югославия), Р.Синду (Франция), Б.Г.Унбегаун (Англия) ва бошқаларнинг меҳнатлари туфайли топонимика фани тараққий этди.

Ўзбек топонимикаси¹ фанининг вужудга келиши ва ривожланишида Х.Ҳасанов, Р.Кўнгуоров, С.Қораев, Т.Нафасов, З.Дўсимов, Э.Бегматов, Б.Ўринбоев,

¹ Биз «Ўзбек топонимикаси» деганда республикамиз аҳолиси томонидан ишлатилаётган ва Ўзбек халқиники деб билган географик номларни ўрганиш, таҳлил қилиш билан шуғулланаётган фанини тушунамиз. Мазкур номлар ҳаёиб чикиши жилаждан умумтуркий ёки Ўзбек тилига, шунингдек, бошқа тилларга оид бўлиши мумкин.

А.Муҳаммаджонов, Н.Улуқов, Т.Раҳматов ва бошқа олимларнинг хизмати катта. Бугунги ўзбек топонимикаси ҳақида шунини айтиш мумкинки, XX асрнинг 50-йилларида олиб борилган тадқиқотлар мазкур соҳанинг шаклланишига асос бўлган бўлса, эндиликда у топонимиканинг регионал ва умумий масалаларини кенг қамраб олган фан сифатида ривожланмоқда.

Дунёнинг кўпгина мамлакатларида, жумладан, Ғарбий Европада, географик номларни илмий ўрганиш кенг йўлга қўйилган. Мазкур соҳага оид кўплаб адабиётларнинг нашр этилиши, топонимик журналларнинг мунтазам чоп қилиниши, бир қатор олий ўқув юртларида топонимика курсининг ўқитилиши фикримизнинг исботидир. Швециянинг Унсай университетида топонимика кафедраси мавжуд, умумдавлат ва жамоатчилик топонимик ташкилотлари (Швеция, Бельгия, Голландия - давлат, Англия, Франция, АҚШ ва бошқаларда жамоат ташкилотлари) фаолият кўрсатмоқда. Бир неча йиллардан буён халқаро топонимик конгресслар, конференциялар, семинарлар, кенгашлар ва бошқа тадбирлар ўтказилмоқда.

Россия, Украина, Белоруссия, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон ва бошқа мамлакатларнинг топонимиясини ўрганиш юзасидан кўплаб ишлар амалга оширилди. Шу жумладан, Ўзбекистон Республикасининг географик номларини ўрганиш бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Учта докторлик ва ўнлаб номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Топонимикага доир рисоалар, монографиялар, лугатлар, мақолалар нашр қилинмоқда.

Ономастика, яъни атоқли отлар ҳақидаги фаннинг муҳим бир қисми бўлган топонимикага яқин-яқинларгача ёрдамчи предмет сифатида қаралар ва уни тарих, география, тилшунослик ўртасидаги мустақил бўлмаган фан деб ҳисоблар эдилар. Бу топонимиканинг бошқа соҳаларга алоқадорлиги билан белгиланарди. Бугунги кунда эса топонимика тилшуносликнинг бир бўлими эканлиги тан олинди. Шу билан бирга топонимика ўлка тарихи, географияси ва тили

материаллари билан боғлиқ ҳолда археология, этнография, геология боғлиқ ҳолда археология, этнография, геология ва бошқа бир қатор фанлар ютуқларидан ҳам фойдаланади.

Географик номларнинг асосий вазифаси маълум бир объектни аниқлаш, уни бошқаларидан фарқ қилиш, яъни адрес кўрсатишдир.

Географик номлар қимматли тарихий ва лингвистик материалдир. Топонимлар халқ тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи «жонли» ривоятлар бўлиб, улар ўтмишдаги этник алоқалар, халқлар миграцияси кабилар тўғрисида маълумот берибгина қолмай, ноёб лексик бойлик сифатида тилимизнинг қадимий қатламларига тегишли манба ҳамдир. Улар ўз аҳамияти жиҳатидан моддий маданият ёдгорликлари, яъни археологик ёдгорликлардан ҳам қимматлидир. Чунки географик номларда аллақачон унутилган халқларга тегишли воқеаларга доир маълумот сақланиб қолган ҳолатлар кўп учрайди. Бошқа манбалар, хусусан, ёзма манбалар мавжуд бўлмаган тақдирда топонимларнинг аҳамияти жуда каттадир.

Географик номларнинг ҳаётимиздаги ўрни, моҳиятини теран ҳис қилишда мамлакатимизда олиб борилаётган топонимик сиёсат ва топонимик билимларни тарғиб этиш муҳим аҳамиятга эга. Бу эса топонимист олимлар зиммасига катта вазифани, яъни машаққатли меҳнат талаб қилувчи илмий фаолият кўрсатишни юклайди. Зеро, топонимлар халқимизнинг ўтмиши, бугуни ва келажагини боғлаб турувчи ноёб сўзлар – ёдгорликлардир.

ВИЛОЯТ ХУДУДИ ҲАҚИДА...

Самарқанд вилояти жойлашган водий шимолдан Нурота тоғи ва Оқтоғ, жанубдан Зарафшон тизма тоғлари билан ўралган. Водий шарқдан ғарбга пасайиб боради ва шимоли-шарқда Қизилқум чўлига, жануби – ғарбда Қарнабчўлга туташиб кетади. Аҳолисининг тўртдан уч қисмидан кўпроғи ўзбеклар, қолгани оз сонли бошқа миллат вакилларига мансуб.

Водий топонимларининг аксари қисми ўзбекча номлардир. Шу билан бирга суғдча, форсча топонимлар ҳам катта ўрин тутаяди. Самарқанд вилояти ҳудуди қадимги Суғдиёنانинг “юроти” бўлганидан бу ерда Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларига қараганда суғдча номлар кўпроқ учрайди (Қораев. Ўзбекистон вилоятлари..., 2005, 100).

Самарқанд топонимияси деганда, вилоятнинг ҳозирги ҳудуди билан боғлиқ номларни тушунамиз (тарихан вилоятнинг ҳудудий-маъмурий чегаралари турлича бўлган). Маълумки, ўрта Зарафшон водийси қадимий Суғднинг марказий қисмини ташкил қилиб, жаҳон цивилизациясида ўзига хос ўрин тутаяди. Аммо турли тарихий даврларда Самарқанд ва унга тегишли регионлар ҳудуди ўзгариб турган. Сиёсий-иқтисодий муносабатлар билан боғлиқ бу ҳолат вилоят топонимиясини ўрганиш, материал танлаш, уларни қиёсий тадқиқ қилишда муҳимдир.

Самарқанд шаҳри ва туманларга алоқадор тарихий, географик асарлар ва бошқа манбаларни ўрганиш вилоят тарихий географиясини тиклашда ёрдам беради.

Ўрта аср тарихчилари Истаҳрий (X аср), Ибн Хавқалларнинг (X аср) маълумотларида Самарқанд вилоятига қарашли 12 та рустоқ (туман) тилга олинади. Булар Бунжикат ёки Панжакент, Варағсар, Маймурғ, Санжарфигон, Дарғам, Абғар, Яркет, Бурнамед, Бузмаджен, Кабуданжакет,

Ведар ва Марзбонлардир.

Кейинги асрларга келиб Самарқанд вилояти худудининг маъмурий бўлинишида яна бир қатор ўзгаришлар юз берди. Вилоят географик номлари билан шугулланган В.Л.Вяткин темурийлар, шайбонийлар ва аштархонийлар давридаги Самарқанд туманлари ҳақида гапирар экан, уларнинг номлари ва чегаралари ҳақида батафсил тўхталади. Чунончи, Шовдор туманига Масчодан Қундузсўфи кишлогигача (кейинчалик Айимободгача) бўлган худудлар, жанубда эса Шахрисабз тоғларига қадар бўлган ерлар кирганлигини кўрсатади.

Шовдор туманидан Бухоро чегараларигача Анҳор туманига қарашли бўлган. Қорадарё ва Окдарё оралигининг юқори қисми Нимсуғуд ёки Суғудихурд тумани деб аталган, Зарафшоннинг ўнг қирғоғи бўйлаб паст томонда Чўпонотага қадар Кабуд тумани, ундан шарқ томонга қараб йўналишда Сангзор водийсига қадар Ёрйалоқ тумани жойлашган. Кабуд туманидан шимол томонда Янгианҳор тумани чегаралари бўлиб, бу туман шайбонийлар даврига келиб тугатилган. Сўнги темурийлар даврида Шероз ва Алиобод туманлари ташкил этилган эди. Офаринкент тумани эса шимолда Соғарж вилояти билан чегарадош бўлган. Бу вилоят Соғарж ёки Душанбекўрғон номи билан аштархонийлар даврида Самарқанд вилоятига қўшиб олинди (Вяткин, Материалы..., 1902, 14-15).

Рус истилолари ва шўролар даврида ҳам вилоят чегаралари, туманлари сони бир неча бор ўзгарди. Жумладан, 1904-05 йил маълумотларига кўра, вилоятда уезд, приставлик, волость, кишлоқ ва овул жамоалари бўлган. Чунончи, Самарқанд уездида Хожа Аҳроқ, Сиёб маҳалла, Ангор, Жумабозор, Ургут, Янги Қозонарик, Довул, Қоратена, Чапмаоб, Қорақалпоқ, Ишимоксоқ, Халвойи, Жўйидевона, Кабут, Полвонарик, Панжакент волостлари; Каттақўрғон уездида Жом, Дамарик, Ярбоши, Навқа, Чимбой ва бошқа волостлар номи қайд қилинган ва ҳоказо (Вирский, Список..., 1906, 1-117).

1926 йилги аҳоли рўйхатида ҳозирги вилоят худуди доирасидаги (қисман қўшни вилоятлар худуди ҳам қиради)

Зарафшон ва *Самарқанд округлари* ҳақида маълумотлар берилади. *Зарафшон округига* Нурота, Кармана, Хатирчи, Нарнай, Қорадарё, Дамарик, районлари, *Самарқанд округига* эса Митан, Пойарик, Окдарё, Паст Дарғом, Булунгур, Юқори Дарғом, Янги Қозонарик, Жиззах, Янгикўрғон, Зомин районлари кирган (Материалы..., 1927, 87-130)..

Вилоятга алоқадор маъмурий-худудий ўзгаришлар кейинги йилларда чоп этилган хариталарда ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, 1971 ва 2002 йилларда нашр қилинган вилоят хариталари қуйидаги ўзгаришларга учраган:

1971 йилда *Самарқанд вилояти (область)* ҳудудида 13 та район бўлган бўлса, 2002 йилда худди шу вилоятда 12 та туман тилга олинади. Биринчи харитада мавжуд бўлган Нурота, Хатирчи, Галлаорол районлари кўшни вилоятларга (Жиззах, Навоий) ўтказилган. Бугунги кунда вилоятимизда Самарқанд, Тайлоқ, Ургут, Жомбой, Булунгур, Пойарик, Окдарё, Паст Дарғом, Иштихон, Қўшработ, Нуробод, Каттақўрғон, Нарнай, Пахтачи, жами ўн тўртта туман мавжуд. Биргина мазкур фактнинг ўзи маъмурий-худудий бирликларнинг ижтимоий - иқтисодий (ўтмишда сиёсий) факторларга боғлиқ ҳолда тез-тез ўзгариб туришини, бу эса "вилоят топонимияси" терминининг қўлланиши нисбий эканлигини кўрсатади.

Ушбу ҳолат ҳисобга олинган ҳолда мазкур рисолада фойдаланилган топонимик материаллар ва маъмурий-худудий бирликлар номлари ўзгартирилмасдан берилди (тарихий фактларнинг, даврнинг аниқлигини таъминлаш, даврий ноаниқликка йўл қўймаслик мақсадида муаллиф шундай йўл тутишни маъқул кўрди).

биринчи ярми), унинг "Видевдат" киемида шундай дейилади:

«Мен, Ахурамазда, биринчи марта энг яхши жой ва мамлакатларни Ариана-Вежани яратдим... Иккинчи бўлиб, суғдлар яшаётган жой -Гавани яратдим...»¹.

Бу Суғд ҳақидаги илк эслатма бўлиб, бундан кейинги битикларда у тез-тез учраб туради.

Шунингдек, Доро I номи билан боғлиқ Бехустин, Персеполь битигида, Ҳамадондан топилган қумуш тахтачада, Суза ёдгорлигида, Шопур I битикларида, антик давр муаллифлари Квинт Флавий Арриан, Квинт Курций Руф, Диодор Сицилийский, Помпей Трог асарларида Самарқанд худуди билан боғлиқ топонимлар жуда кўп.

Самарқанднинг географик номлари учун Тан сулоласи (618-907) даврида битилган «Цзю Тан шу», «Син Тан шу» каби йилномалар, араб халифалиги даври ва ундан кейинги асрларда яратилган асарлар, рус сайёҳлари ва шарқшунос олимлари ишлари ҳам муҳим топонимик манбадир.

Самарқанднинг тарихий топонимияси ҳақида тўлароқ маълумот олиш учун яна қуйидаги манбаларга мурожаат қилишларингиз мумкин:

1.Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения, Т.I.-Москва, Наука, 1963.

2.Бартольд В.В. Работы по исторической географии. Сочинения. Т.III.-Москва, Наука, 1965.

3.Вяткин В.Л. Материалы к исторической географии Самарқандского вилайета. Справочная книга Самарқандской области 1902 г. Вып. VII, Самарқанд, 1902.

4.История Узбекистана в источниках. Сост.Б.В.Лунин.-Ташкент, Фан, 1984. 222 стр.

5.История Узбекистана в источниках. Известия путешественников, географов и ученых XVI- первой половины XIX в.Сост. Б.В.Лунин.-Ташкент, Фан, 1988. 256 стр.

6.Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 г. в Узбекской ССР. Вып.1. Поселенные итоги. ч.1. г. Самарқанд. Изд. ЦСУ УзССР Самарқанд, 1927.

7.Ситняковский Н.В. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана. ИТОРГО. Т.I. Вып.II, 1900.С.121-314 (с.173-314. Список арыков и населенных пунктов).

8.Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения р.Зерафшанском округе с приложением населенных мест округа. СПб., тип. Акад. наук, 1874.» Изд. 4 т. Записок отд-ния статистике Рус. геогр.об-ва».

9.Список населенных мест Самаркандской области (по сведениям 1904-1905 гг). Изд. СОСК Сост. М.М.Вирский. Самарканд, Труд. 1906.

ГИДРОНИМЛАР - СУВ НОМЛАРИ ДЕМАК

Инсоният тириклигини сувсиз тасаввур қилиш қийин. Кишилар азал-азалдан сувни муқаддас, деб билганлар. Топонимияда сув объектлари номлари, яъни гидронимлар энг қадимги географик номлар саналади.

Гидронимлар табиий ёки сунъий бўлган ҳар қандай сув объектларининг атоқли отидир. Ўзбек тилида сув объектлари ва иншоотларини ифодаловчи қирқдан ортиқ сўз мавжуд бўлиб, уларга *ариқ, банд //тўгон, ботқоқ, булоқ // чашма, дарё, денгиз, ёп, жилга, зовур, захкаш, ирмоқ, канал, кечув, коллектор//ташлама, кориз, кўл, кўприк, музлик, насос станцияси, нов//акведук, ойдин, олиш, орол, паром, сардоба//қоқ, селхона, сой, солма, соқа, сувайиргич, сувлот, сув омбори, шаршара, қудуқ, ҳовуз* ва бошқалар қиради (Улуқов, Ўзбек тили гидронимларининг..., 2010, 9).

Ўрта Зарафшон водийсининг боғлари ва экинзорлари дарё ва булоқ сувлари билан суғорилади. Демак, мазкур ҳудуддаги сув объектлари номлари ҳам ўз тарихига эга. Сув объектлари номлари, яъни гидронимлар географик номлар орасида энг қадимги ва тургун турни ташкил этиб улар минг йиллар давомида ўзгаришга учрамай, истеъмолда бўлиб келиши билан характерланади. Бундан ташқари, улар сон жиҳатидан ҳам кўп. Жумладан, биргина Дарғам ирригация

системасидан 160 та канал ва арик, Нарпай каналидан 375 та арик сув олиши, бундан ташқари, юзлаб тоғ сойлари, булок, ҳовуз, қудуқ ва бошқа гидрообъектлар, уларнинг номлари масаласи гидронимларнинг топонимиядаги ҳиссаси катта эканлигини кўрсатади.

Ривоятларда Самарқанд шаҳри номининг пайдо бўлишида сувнинг роли-ҳақидаги ҳикоя ҳам бор. Унда шундай дейилади: "...шаҳарнинг бир ерида Самар деган шахс томонидан қазилган булок бор эди. Улус (халқ) ўшал булок теварагига йиғилишиб ўрнашган эдилар. Шу сабабдан у ўриннинг оти "Самарқанд" деб шуҳрат чиқарди" (Абу Тохирхожа, 1991, 16).

Самарқанд ҳақидаги маълумотларда шаҳар ва унинг маҳаллаларини суғорган йирик каналлар алоҳида тилга олинади. *Оби Мошҳад, Чоқардиза, Новадон, Сангин (Чашмаи Сиёб), Маздахин* ва бошқа ариқларнинг шаҳар ҳаётидаги ўрни қарийиб барча манбаларда қайд қилинган.

Шаҳардаги машҳур сув иншоотларидан бири бўлган "Жуйи Арзиз" - "Кўрғошин ариқ" ҳақида Истахрий шундай ёзган эди: "Оқар сув кўрғошиндан ясалган нова (расос) орқали ўтиб шаҳарга киради. "Мисгарлар" (ас -Саффорун) деб аталган жойдан келадиган сув тошдан қурилган баланд тўғон(мусаннот)дан оқиб ўтиб, Самарқанднинг Кеш дарвозаси орқали шаҳарга(Афросиёб)га киради". Мазкур канал 1220 йилда мўғул галалари томонидан бузилгач, Афросиёбда ҳам ҳаёт тўхтади (Самарқанд тарихи, I,1971,124),

Вилоятдаги энг катта сув объекти Зарафшон дарёси бўлиб, у Зарафшон музлиги ва Матчо, Фан, Киштут, Маҳан каби дарёлардан тўйиниб, сувининг энг сўнгги томчисигача водийнинг боғ ва экинзорларини суғоришга сарфлайди. Шунинг учун бўлса керак, олимлар дарё сувининг ҳаётбахш аҳамияти туфайли уни "зар сочувчи" деб ном олган, дейдилар (Қораев, Ўзбекистон..., 2005, 114).

Геолог олимлар эса гидроним таркибидаги "зар" (олтин) сўзига эътибор қаратишиб, дарё асосан қумлар билан бирга олтин заррачаларини оқизиб келтирган, дейдилар. Қизиги шундаки, асримизнинг бошларида Д.М.Мушкетов

Самарқанд шаҳрида Зарафшон дарёси қумларидан сочма олгин ажратиб олинганлигини ёзган эди (Мусин, Сўз мағзидан..., 1967, 24). Умуман олганда, Зарафшон водийсидаги Олгинсой (Хатирчи), Зарбанд, Заркент, Зарметан, Комизар, Наҳри Зар ёки Руди Зар каби топонимлар таркибида “олгин”, “зар” сўзларининг учраши бежиз эмас (Муг хужжатларида тилга олинган Зарнуп гидроними ҳам шулар жумласидандир).

Вилоятдаги иккинчи йирик суғориш системаси Дарғом канали (ўрта асрлардаги номи Барш) “Кўҳак (яъни Зарафшон) дарёсидан ажралиб, Самарқанд шаҳрининг ичи ва тоши, Шовдор ва Анҳор туманларини суғоради. Сувнинг ортиқчаси Кўҳак дарёсига қуйилади. Шаҳар боғлари ва бўстонлари ушбу ариқдан яшил ва тозадир” (Абу Тохирхожа, 1991, 21). Дарғом табиий ўзан, меандр ҳосил қилиб оқди. Бизнингча, Дарғом дастлаб Ургут тоғларидан бошланган сойларнинг баҳорги тошқин сувлари ҳосил қилган чуқур жарлик, ўзандан оққан. Кейинчалик у Равотхўжа қишлоғи ёнида қурилган тўғон орқали сув олган. Археолог Я.Ғуломов канал (аниқроғи, тўғон–НБ) ёши тахминан икки минг йиллик эканлиги кўрсатади (Мухаммаджанов, К вопросу..., 1969, 294). Дарғом номи дастлаб Клавдий Птоломейнинг (II аср) “Географик қўлланма” асарида Дарғоман шаклида учрайди. Каналлардан шохобларга – ариқларга сув боғлаш учун ўрнатилган кичик ҳажмдаги махсус тўғонлар “дарғот” дейилган. Форс – тожик тилдан ўзлашган бу сўз Дарғом номида ҳам ўз ифодасини топган. Демак, Дарғам, Дарғом “Тўғонли канал” маъносидандир.

Ҳозир Дарғом Юқори Зарафшон гидроузелидан сув олади. Инженерлик типида 1913 йили қурилабошлаган бу сув иншооти 1930 йилда ишга тушган ва у Биринчи Май тўғони номи билан юритилган эди. Эндиликда Равотхўжа тўғони деб аталмоқда.

В.В.Бартольд Самарқанд региони суғориш системаларини тасвирлаб, Бузмажин ариғи, ҳамда ундан шимолроқдаги Синавоб ва Иштихон ариқлари тўғрисида маълумот беради. Шунингдек, Зарафшоннинг чап қирғоғи

бўйлаб жойлашган Яркег, Бурнамед, Бузмаджин, Кебуданжакет, Ведар ва Марзбон ибн Тюргеш туманларининг табиий ҳолатини изоҳлайди.

Археологлар фикрига кўра, Синавоб ариги ҳозирги Қорасув(Булунгур тумани)га, Бузмажин ҳозирги Янгибеш аригига тўғри келади (Ахунбабаев, Археологические изучение..., 1983, 156).

Вилоят гидронимияси учун XIX аср ёзма манбаларидан кўплаб материал топиш мумкин. Жумладан, 1893 йилги хужжатлардан бирида Даҳбед волостидаги ариқлар ва улар суғорадиган қишлоқлар ҳақида куйидаги маълумотлар келтирилган:

Чоржуй ариги. Бу ариқ Тошлоқ қўрғончаси яқинида, Қулқишлоқдан юқорироқда сув олади. Қирқ, Пўлатдархон, Даҳбед, Марғилонтепа, Боқибий, Нашаб, Закот, Мисит, Балхи, Силот, Захзафрат, Тўла қишлоқлари шу ариқдан суғорилади.

Шаҳоб ариги. Қирқдархон қишлоғи яқинида Оқдарёнинг чап қирғогидан чиқарилган. Даҳбед, Катта ва Кичик Кумушкент, Қораниёз, Найманча, Капа, Тарнов, Даругархўжа, Жар, Жонтугал, Тарикчи Балхи, Қоратери, Бойбича, Дўрмон қишлоқларини суғоради.

Худди шу тарзда *Шомирза, Қўшқўрғон, Жуйидевона ариқлари* ва улар суғорадиган ерлар ҳақида маълумот берилган (Чертов, Данные о состоянии ирригации..., 1896, 42-76).

Каттақўрғон сув омбори (1940-1967), Оқдарё сув омбори, Тўсунсой сув омбори, Оқдарё сув айирғичи, Дамхўжа гидроузели, Тосс, Шавот, Марказий Миёнқол каналлари ва бошқа номлар ҳам суғориш иншоотлари ҳақидаги кўплаб ҳикояларга мавзу бўлиши мумкин.

Самарқанд ва унинг туманларини сув билан таъминлаш масаласи бу ерда турли сув иншоотларидан фойдаланишни талаб қилган. Самарқанд ирригация системаси терминологиясида ҳар хил терминлар билан ясалган сув номларининг кўплиги ҳам шу билан изоҳланади.

Жумладан, *Коризгоҳ канали* (Самарқанд шаҳри),

Коризқудуқ (Нуробод, Пахтачи), *Арнаариқ* (Оқдарё), *Жонбулоқ* (Кўшработ), *Қуруқсой*, *Нова*, *Девхонасой* (Ургут), *Қўшқудуқ* (Нуробод), *Норқозоққўл* (Жомбой), *Эски Анҳор* (қадимги номи *Манас*), *Тўққизҳовуз* (Пахтачи), *Дамхўжа*, *Сағанақ* (Иштихон), *Қорасув*, *Шаршар*, *Мирзакентколлектори* (Булунгур), *Нишабариқ*, *Жуйруқариқ* (Жомбой), *Бўзариқ*, *Янгитарнов*, *Тарновариқ*, *Қудратқубур*, *Тезариқ* (Пойариқ) каби минглаб номлар мисолида вилоят гидронимиясини ўрганиш мумкин.

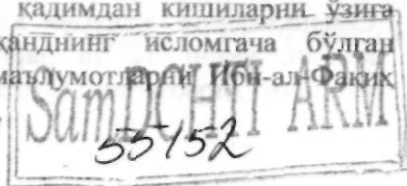
Вилоятдаги сув иншоотларини номлаш асосан гидрообъект жойлашган ернинг тузилиши, рельефи билан боғлиқ. Шунинг учун вилоятнинг тоғлик худудларида *сой*, *қуруқсой*, *булоқ/чашма*, *ирмоқ*, текисликдан иборат бўлган чўл зоналарида эса *қудуқ*, *қоқ*, ер ости сизот сувлари бўлган жойларда эса *қорасув*, *захкаш* сингари гидронимик терминлар кўп тарқалган ва улар маҳаллий халқ тилида фаол қўлланади.

САМАРҚАНДНИНГ ЎН ИККИ ДАРВОЗАСИ (портонимлар)

Академик В.В.Баргольд ўзининг Туркистон тарихига оид асарларидан бирида Самарқанд шаҳри ўтмишда худудининг катталиги ва аҳолисининг кўплиги жиҳатидан ҳамма вақт Мовароуннаҳрда биринчи бўлиб келган, деб ёзади. Олим бу ҳолатни шаҳарнинг географик ўрни билан изоҳлайди. Шунингдек, шаҳар атрофидаги серҳосил ерларнинг мавжудлиги ҳам катта аҳамиятга эга бўлган, деб кўрсатади.

Бунга қўшимча тарзда, шаҳарнинг сув билан таъминланиши, суғориш системаларининг моҳирлик билан қурилганлиги ва давр ўтиши билан унинг такомиллаштирилиб борилганлигини ҳам таъкидлаш керак.

Дарҳақиқат, шаҳар, унинг пайдо бўлиш жараёни, тарихи, топографияси каби масалалар қадимдан кишиларни ўзига жалб қилиб келган. Самарқанднинг исломгача бўлган тафсилотига доир дастлабки маълумотларни Ибн-ал-Фароқ

(IX-X асрлар) асарларида учратамиз. Унда шаҳар портонимлари, яъни дарвозалари ҳақида ҳам батафсил маълумот берилган (лотинча porta - эшик, дарвоза). Ўрта аср шаҳар ҳаётининг муҳим қисми бўлган дарвозалар аҳолини ташқи душманлардан ҳимоя қилиш учун қурилган деворларнинг ажралмағ қисми бўлган.

Самарқанднинг мўғуллар ҳужумига қадар асосий маркази бўлган ҳозирги Афросиёб ўрта асрларда мустаҳкам деворлар билан ўралган эди. Ибн ал-Фақиҳ асарида қалъа ҳақида тўхталар экан, унинг Кеш, Хитой, Усрушон ва Оҳанин дарвозалари ҳақида маълумот беради.

Ҳар қандай географик номда бўлгани сингари дарвозалар номи ҳам вақт ўтиши билан ўзгариб турган.

Афросиёб дарвозалари ҳақида ёзган ал-Истаҳрий (X аср) Кеш дарвозасини Катта, Оҳанин дарвозасини Навбахор, Усрушона дарвозасини эса Бухоро дарвозаси деб қайд қилган.

Мазкур дарвозалардан бири Хизр масжиди ўрнида бўлиб, у Кеш ёки Катта дарвоза номи билан машҳур бўлган. Араб тарихчиси Истаҳрийнинг айтишича, бу дарвоза темирдан бўлиб, унда халққа ноганиш ёзув бўлган. Самарқандликлар бу ёзувни имярий (араб қабилаларидан бири) ёзуви, деб билишган. Блоше уларни ўрхун битиклари бўлиши мумкин дейди. Ҳар ҳолда Истаҳрий Самарқандга келган пайтда бу ерда кўтарилган исённинг гувоҳи бўлган эди. Исён вақтида кўзғолончилар мазкур дарвозани бузиб ташлашган. Кейинчалик шаҳар ҳокими Абул Музаффар дарвозани яна темирдан ясаган, лекин ундаги ёзувлар қайта тикланмаган.

Китобнинг кейинги саҳифаларида шаҳарнинг маҳаллотларини ўраган девор ва дарвозалар ҳақида ҳам ҳикоя қилинади. Шаҳар атрофидаги девор узунлиги 12 фарсах (бир фарсах 7-8 км га тенг) бўлиб, у Девори Қиёмат ёки Кўндаланг номи билан машҳурдир. Ушбу қадимий иншоот қолдиқлари Самарқанднинг жанубий ва ғарбий чегараларида сақланиб қолган, унинг 12 та дарвозаси бўлган. Бир дарвозадан иккинчи дарвозагача бўлган масофа бир фарсахдир, деб

маълумот беради олим.

Ўрта аср Самарқанднинг яна бир батафсил тасвири ас – Самъонийнинг “Китоб ал-ансоб” асарида учрайди. У Дарвозаи (боб) Достон, Дарвозаи (боб) Наунд, Дарвозаи (боб) Кисс, Дарвозаи (боб) Варсанин, Дарвозаи (боб) Гадавад ёки Гузаваз ҳақида маълумот беради.

Тарихий манбалар ва археологик текширишлар асосида олимлар Самарқанднинг муҳофаа девори Девори Қиёмат қолдиқлари ва дарвозалари номларининг бир қисмини аниқлашга муваффақ бўлдилар. Жумладан, Афшина, Кўҳак, Варс(ан)ин, Фенек, Ривдод, Фарухшид, Гадавад, Исбиск ва Сухашин дарвозалари ва уларнинг ўринлари белгиланди. Гарчи мазкур дарвозаларнинг номлари этимологияси ҳақида фикр билдириш қийин бўлса-да, аммо уларнинг юзага келиши билан боғлиқ объектлар ҳақида мулоҳаза юритиш мумкин. Куйида улардан айримларини кўриб чиқамиз:

КЎҲАК ДАРВОЗАСИ. Дарвоза Чўпонота тепалиги чегараларида бўлган. Бу тепаликнинг ўрта асрлардаги номи Кўҳак бўлиб, у “тоғча”, “тепача”, “қирча” маъноларини беради. Ҳозир ҳам халқ айрим жой номларини “қирча” сўзи билан ифодалайди. Самарқанд туманидаги “Қирча бозори” топоними хусусида ҳам шу фикрни билдириш мумкин. Шунингдек, Зарафшон дарёси ҳам Кўҳак деб аталган.

ВАРСИН ёки **ВАРС(А)НИН ДАРВОЗАСИ.** (Йаркас деб ҳам тилга олинади). Маҳалла ва қишлоқ. Ҳозир бу ерда Тали Варсин тепалиги бор. У Панжакентга кетадиган йўлнинг шимолий томонида, шаҳардан 4,5 км. узоқликда жойлашган. Дарвоза ўз номини ушбу маҳалла атамасидан олган. Ўрта асрларда машҳур бўлган бу топоним эндиликда қишлоқ номида сақланиб қолган.

РИВДОД ДАРВОЗАСИ. Ривдод қишлоғи Самарқанд ихшидлари(хоким)нинг қароргоҳи бўлиб, шаҳардан бир фарсах (7-8 км.) узоқликдаги Тали Барзу тепалиги ўрнида жойлашган. Дарвоза қишлоққа бориладиган йўл ва унинг шаҳардан чиқиладиган чегарасидаги қароргоҳ номи билан аталган. Бу дарвоза ҳозир Самарқанддан Равонакка бориладиган йўлда бўлган.

ФАРУХШИД ДАРВОЗАСИ. Фарухшид қишлоғи (ҳозирги Қавчунон)нинг ўрта асрлардаги номи билан боғлиқ. Фарухшид топонимининг иккинчи қисми “ихшид”(ҳоким) сўзи билан боғлиқ. Жой номидаги “ихшид” сўзи бу ер ҳокимлар қароргоҳларидан бири бўлганлигини кўрсатади.

ФЕНИК ДАРВОЗАСИ. Фана ёки Фена қишлоғи номи билан аталган. Бу жой қадимда Фана фатҳ деб аталган. Ҳозирги Мулиён маҳалласи. Фенек дарвозаси Оқмачит қишлоғи атрофларида бўлган.

ГАДАВАД ДАРВОЗАСИ. Самъоний асарида Гузаваз маҳалласи ва дарвозаси деб тилга олинади. Гадавад маҳалласи шаҳар деворларидан бир фарсах узоқликда жойлашган.

ИСБИСК (ёки ИСБАСК) ДАРВОЗАСИ. Сиёб каналининг нариги томонида, Ўзбеккент ва Қундузсўфи қишлоқлари оралиғида бўлган. Дарвоза Самарқанддан икки фарсах узоқликдаги Исбискет ёки Исбаскет қишлоғи номи билан аталган.

СУХАШИН ДАРВОЗАСИ ВА АФШИНА (ЁКИ АФШИНЕ) ДАРВОЗАЛАРИ. Бу икки дарвоза Исбаск қишлоғи ва Чўпонота тепалиғи оралиғида бўлган (Беленицкий, Средневековый город., 1973, 226).

IX-X асрлардаги шаҳар дарвозалари вақт ўтиши билан ўз ўринларини ва номларини ўзгартириб борган. В. Л. Вяткин шаҳарнинг Шайхзода (кейинчалик Пойқабоқ), Оҳанин, Сўзангарон, Феруза, Коризгоҳ (кейинчалик Номозгоҳ, Ийдгоҳ номини олган. Энг кейинги ҳужжатларда Хўжа Ахрор дарвозаси деб ҳам тилга олинади), Чорсу номлари билан аталган олтига дарвозаси ҳақида маълумот беради. Олим Коризгоҳ ёки Коризистон дарвозаси ҳақида тўхталар экан, бу дарвоза мазкур жойдаги кориз туфайли ном олган дейди. XX аср бошларида бу ерда жарлик бўлиб, шаҳарни сув билан таъминлайдиган Шаҳарариқ ариғи оқар эди. Шунингдек, В.Л.Вяткин Феруза дарвозаси ҳақида тўхталиб, уни Ферузшоҳ қурдирганлигини таъкидлаб, Амир Ферузшоҳ мадрасаси ва Феруза дарвозалари унинг исми билан аталганлигини қайд этади (Вяткин, Материалы., 1902, 17).

КАН, ЁКИ САМОЦЗЯНЬ...

(Тан династияси йилномаларидаги маълумотлар)

Турли мамлакатлар орасидаги сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий алоқалар уларнинг топонимиясида ҳам ўз аксини топади. Марказий Осиё халқларининг қўшни ўлкалар билан муносабатда бўлганлигини тасдиқловчи топонимларни ўрганиш Республикамиз тарихининг ёритишда муҳимдир. Жумладан, Хитойнинг Марказий Осиё давлатлари билан элчилик муносабатлари эрамиздан аввалги II асрларга бориб тақалади. Чжан Цянь (эрамиздан аввалги 138 -126 йиллар) давридан бошланган алоқалар эрамизнинг II асри ўрталарига қадар давом этди. Кейинчалик узилиб қолган дипломатик муносабатлар V асрга келиб тикланди. Натижада бу даврлардаги хитой манбаларида ўлкамиз тарихига доир маълумотлар пайдо бўлди.

Шунингдек, Ғарбий Туркистон ҳақидаги маълумотлар VII асрда мазкур ҳудудга миссионерлик мақсадида келишган Сюань Цзян (629), Хой Чао(726)ларнинг хотираларида ҳам учрайди.

Я.Бичурин (Иакинф), В.Томашек, Э.Шаванн, В.В.Бартольд, К.Сиратори, А.Г.Малявкин ва бошқалар томонидан ўрганилган хитой тарихий йилномаларида “Ғарбий Ўлка”(Марказий Осиё давлатлари)га тегишли кўплаб маълумотлар қайд қилинган. Тан сулоласи (618-907 йиллар) даврида битилган “Цзю Тан шу” ва “Синь Тан шу”(“Тан сулоласининг янги йилномаси”)даги ономастик маълумотларнинг аксариятини топонимлар ташкил қилади.

Н.Я.Бичурин (Иакинф) хитой манбаларига таяниб, араб истилосига қадар Суғдда ҳукмронлик қилган Кан хонадони (сулоласи) ҳақида қуйидаги маълумотларни келтиради: “Кан хонадони ҳукмдорлари Кангюй хонадонининг бир тармоғидир. Улар кўчманчилар бўлиб, ўтроқ ҳаётга кўникишгани йўқ. Хань сулоласи (эрамиздан аввалги 141

йилдан бошлаб хукмронлик қилган) давридан бери тахт мазкур хонадон кўлидадир. Асли юечжилардан, хукмдорларини Винь деб атайдилар. Улар аввал Цилян Шань тоғларининг шимолий томонидаги Чжаову шахрида яшар эдилар. Хуннлардан енгилгач, Сўгон тоғларидан ғарб томон кўчиб, Кан (Самарқанд) подшолигига асос солдилар. Улар бир неча давлатларга бўлинган Кан подшолигига хукмронлик қила бошладилар. Мазкур подшолар ўз исмларига қадимий шаҳарлари номи Чжаову сўзини кўшиб ишлатадилар” (Бичурин, 1950, 271).

“Синь Тан шу” номли йилномада эса қуйидагиларни ўқиймиз: ”Кан, бошқача айтганда, Самоцзянь. Тоба Вэй (386-534) хукмдорлиги даврида Сиванцзинь(Самарқанд) деб номланди. Ундан жанубда 150 ли масофада Ши (давлати), шимоли ғарбда 1000 ли масофада Ми (давлати), шимолда 100 ли масофада Ўрта Цао (давлати) жойлашган. Кан Нами дарёсининг жанубидадир. Катта қалъалари (шаҳарлари) 30 та, кичик истеҳкомлар 3000 та. Хукмдор Вэнь хонадонидандир.

У юечжилар авлодидан. (Юечжи халқи) дастлаб Цилян тоғларининг шимолидаги Чжаову шахрида яшаган. Турк туцзюлардан енгилиб, жанубга чекинишган (юечжилар хуннлар ва турк туцзоелардан эмас, балки сюнну қабилаларидан енгилганлар-БН).

Улар Цунлун тоғлари яқинидаги худудларга, хозирги яшаётган ерларига ўрнашиб қолганлар. Кан (Самарқанд), Ань (Бухоро), Ми (Маймурғ), Ши (Кеш), Хе (Кушония), Цао (Қабодиён), Ғарбий Цао (Иштихон), Шарқий Цао (Усрушона), Хосюнь (Хоразм) каби “тўққиз уруғ” деб номланувчи хукмдорлар хонадонига бўлинади. (Ҳоким)ларини Чжаову деб атайдилар. Император Гао –Цзун (649-688), Юн-хуэйлар (650-656) хукмдорлиги даврида (Кан давлати) худудда Канцзюй дуду идора бошқарувини тузди, унинг князи Фухуман (Вархуман)ни тутуқ қилиб тайинлади”(Малаякин, Танские хроники..., 1989, 77).

Йилномаларда, шунингдек, Хучжань (Хўжанд), Эрши, Бохань (Фарғона), Сэдихан (Иштихон), Яоша (Сирдарё), Уху (Амударё), Нами (Зарафшон), Му (Амул), Суйе (Чу), Насэбо

(Насаф), Босидэ сингари юзлаб топонимлар берилган.

Самарқанд номи “Вэй шу” ва “Бэй шу” йилномаларида дастлаб Сиваныцзинь деб қайд қилинган. Самарқанд жойлашган худуд Канцзюй (Канюй), кейинчалик Канго деб аталган. Шаҳар номи иероглифларда Сюнсигань, Самаэргань, Семисиган, Самаэрхань, Саймаркан ва бошқа шаклларда берилади. Жумладан, бир ўринда “Саймаркань. Мусулмонча сўз. ”Обод” маъносида”, деб қайд қилинган.

Шунингдек, вилоят худудига тегишли давлатлар ҳақида қисқа-қисқа изоҳ берилади. Масалан,

1. Ғарбий Цао (Си Цао). Сугддаги йирик давлатлардан бири. У Самарқанд шаҳрининг шимоли –ғарбида жойлашган бўлиб, 100 ли (30 км) масофа узоқликдадир. Маркази Сэдиҳан. Э.Шаванн мазкур шаҳар Иштихон эканлигини кўрсатади (Малаявкин, Танские хроники., 1989, 264).

2. Ми (давлати). Мимо ёки Мимохэ деб ҳам аталади. Шимол томондан Кангача 100 ли. Ҳокимнинг қароргоҳи Босидэ шаҳрида. Юн-хуэй ҳукмронлиги даврида (650-656 йиллар) араблар томонидан босиб олинган. Сяньцин ҳукмронлиги (8.11.658-28.1.659) даврида Ми ўрнида Наньми вилояти ташкил қилинди.

3. Хэ (давлати). Ушбу давлат Цюйшуанниция ёки Гуйшуанни деб ҳам аталади. Қадимги Канюэй подшолигига қарашли Фумо шаҳри худудида (Каттакўрғон туманидаги Кошонота қишлоғи).

Тарихчилар Диодор Сцилийскийнинг “Тарихий кутубхона” асарида қайд қилинган “Басиста” топонимининг ўрнини аниқлашда ҳозирга қадар бирор тўхтамга келишгани йўқ. В.Томашек 1899 йилда Басиста ҳақидаги мақоласида (бу жойда Александр Македонский қатта ов уюштирган эди) Диодор ва Квинт Курций Руфларнинг маълумотларига таяниб, Мароканда худудидagi Басиста - қалин ўрмондаги сувга сероб кўрик (сугдча “парадиз”) бўлган дейди ва бу сўзни эронча “базиста”(“мўл, бой жой”) сўзи билан изоҳлайди. Шунингдек, у Басистани Панжакент, Мағиён ёки Ургут худудида бўлиши мумкин деб ҳам кўрсатади (Мончадская, О «царском городе»., 1959, 120-121).

Бизнингча, хитой манбаларидаги Босидэ ва Диодор тилга олган Басиста битта номнинг икки хил шаклидир. Бу фикрнинг энг сўнгги илмий тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди (Ртвеладзе, Великий шелковый..., 1999, 31).

Йилномаларда шаҳарлар орасидаги масофалар (ли хисобиди), антропонимлар (Фухумань, Чжаоу Кайчжо, Чжаоу Подади ва бошқалар), унвонлар (дуду, тутунь, тутук, ябгу, ван, эльтабар, чжэцзе - чакир каби), этнонимлар (юэчжи, кангюй, туэзе турклари, тўккиз уруғ, усун, қарлуқ, эфталит сингари), ибодатхоналар номлари (Иштихондаги Дэсишень ибодатхонаси) ва бошқалар учрайди.

Юқорида хитой йилномаларида учрайдиган вилоятимиз худудига тегишли айрим топонимлар ҳақида фикр юритдик. Ваҳоланки, мазкур асарларда Марказий Осиё мамлакатларига оид бир неча юзлаб турли мазмундаги ономастик материал бор.

ТАРИХИЙ НОМЛАР – ЎТМИШ ГУВОҲИ (*“Китоб ал-ансоб” асаридаги топонимлар*)

Йирик маданият маркази бўлган Самарқанд ҳаммавақт илм аҳлининг диққат – марказида бўлиб келган. Бу ерда йирик тасаввуф вакиллари, олимлар, шоирлар, санъат аҳиллари яшаб ижод этганлар. Улар Самарқандда яшашни ўзларига фахр деб билганлар. Ўз асарларида шаҳар, унинг тарихи, муқаддас қадамжолари, мадраса, мачит, маҳалла ва кўчалари ҳақидаги қимматли маълумотларни ёзиб қолдирганлар.

Машхур олим Абу Саъд Абдалкарим ибн Муҳаммад ас-Самъонийнинг Самарқандда ёзабошлаган “Китоб ал-ансоб”(“Насаблар китоби”) асари ҳам ана шундай битиклардан биридир. Ас-Самъонийнинг XII аср Самарқанди топографияси ҳақидаги маълумотлари муҳим қимматга эга. У бу шаҳарни яхши билган, бундан ташқари, ал-Идрисийнинг (1015 йил вафот этган) “Самарқанд тарихи”, Абу Ҳафс ан-

Насафийнинг “Китоб ал –қанд фи маърифат уламо Самарқанд” (“Самарқанд уламолари ҳақида қанд китоб”) асарларидаги ҳикоялардан ҳам фойдаланган.

Ас-Самъонийнинг китобидаги географик номлардан дастлаб фойдаланган В.В.Бартольд уларга таяниб ўрта аср Самарқандининг тарихий топографиясини ёритган эди Булар маҳалла, кўча, дарвоза, мачит, мадраса, работ, бозор номларидир (кейинги йилларда мазкур асарнинг илмий-танқидий матнини чуқур ўрганган Ш.С.Камолиддинов шаҳарга тегишли 13 та янги топонимни илмий муносабатга киритди):

1. Маҳалла номлари: *Боб Достон, Боб Кис (форсча Дарвозаи Кисс), Боб Наунд, Банжхин (Ёқутда Панжхин), Варсанин ёки Варсанан (Йаркас деб ҳам аталган), Гузаваз (Ёқут Гадавад деб берган), Жакардиза, Загримаж ёки Загримаи (Ёқут Заъримаи деб ёзган), Қибаб (Ёқут уни арабча «қубба» сўзининг кўплигидан келиб чиққан деб изоҳлайди), Канван, Сиккат ал-Лаббадин (форсча Куйи Намадгарон), Мотурид ёки Матурит, Наҳр ал-Қассарин, Раъс ал-қантарои Ғатафар, Сангдиза ёки Санжадиза (арабча номи Радрада) (Ёқут бу ном араб тилида «майда тош» маъносига эканлигини қайд қилган), Уштабдиза, Фагедез (Ёқутда Фагандара деб берилган) ва Фарзамисан.*

2. Кўча номлари (сиккат): *Абдак (Загримаи маҳалласида), Амур, ал-Мажус, ал-Муқотил (форсчаси Куйи Муқотил), Ал-Мухтасиб, Солиҳ (Ғатфар маҳалласида), Ҳаййон девори (ҳайит) ёнидаги кўча.*

3. Бошқа объектлар номлари: *Жоме мачити, ал-Минора мачити, Мусаллал ид мачити (Абу Тоҳирхожа Номозгоҳ номи билан тилга олади), Янги (мусалла) мачит, Жакардиза қабристонига мачит, Амур кўчаси бошидаги мачит, Ҳаййон девори (ҳайит) ёнидаги кўчада жойлашган мадраса, Қусам мадрасаси (Абу Тоҳирхожа Бану ноҳия қабристонига Қусамийа мадрасаси деб тилга олади. XI аср вақф ҳужжатларида у Тамгачхон мадрасаси деб қайд қилинган), Рофе ал-Лайс қасри, Ал-Амир работи, ал-Амир Низом ал-Давла хонақоси, ал-Мурабба работи, Ҳамза*

Работи, ал-Ҳаким Макка ибн Исоҳқ уйи (дор), ал-Карабасин савдо растасидаги (сафф) Тим ёки Тимақ, Ғатфар кўприги (қантара) каби.

4. Вилоят худудидаги шаҳарлар: *Арбинжон ёки Рабинжон*(Самъоний ушбу шаҳар хоразмшоҳ Ил-Арслоннинг Самарқандга 1158 йилги юриши даврида вайрон қилинганлигини таъкидлайди. Эрамизнинг IV асрида бунёд этилган мазкур, шаҳар ҳозирги Раминжонтета харобаси ўрнида бўлган. Ёдгорлик худудида зардуштийлик ибодатхонаси ўрнида қурилган IX аср мачити қолдиқлари топилган), *Дабусия* (бу ерда умавийлар даврида гарнизон сақланган), *Иштихон* (Муқаддаси уни қалъаси, ички шаҳристони ва работи бўлган шаҳар сифатида таърифлайди), *Кабузанжакас* (Самарқанддан икки фарсах бўлган шаҳарча, кейинчалик Кабуд), *Кушония*, *Нужаникас* (Усрушонадаги шаҳарча), *Сурхакас* (Самарқанд Ғарчистонидаги шаҳарча) (Қамолитдинов, "Китоб ал-ансоб" ..., 1993, 86-87).

Академик В.В.Бартольд ас-Самъоний ва Ёқут Ҳамавий асарларидаги топонимларни қиёслаш орқали XI-XIII аср Самарқанд тарихий топографик манзарасини тиклашга ҳаракат қилади. "Географик номларни қиёслаб ўрганиш эса катта илмий аҳамиятга эга бўлиб, у қадимий тарих, палеолингвистика масалаларини ёритишда ёрдам беради" (Мурзаев, Изучение..., 1950, 648). Фикримизнинг исботи учун куйида уларнинг айримларини келтираемиз:

Андақ

Самарқанддан 3 фарсах масофадаги қишлоқ. Ҳозирги Ургут шаҳрининг ғарбидаги Андақ маҳалласига тўғри келади.

Бишкет

Иштихон атрофидаги қишлоқлардан бири.

Гурминава

Маймурғ рустоғидаги қишлоқ. Самарқанддан 2 ёки 3 фарсах масофада жойлашган.

Ғушдон

Шовдор тоғлари ёнидаги қишлоқ.

Дамма

Самарқанддан 2 фарсах масофадаги қишлоқ.

<u>Дехинова</u>	шаҳардан 3 фарсах масофада жойлашган қишлоқ.
<u>Жуйбар, Дизак</u>	Самарқанд атрофидаги қишлоқлар.
<u>Заз(Зар), Завир</u>	Иштихон атрофидаги қишлоқлар.
<u>Закан</u>	Зорман ва Кемержа орасидаги қишлоқ.
<u>Заргарон</u>	Бузмажин рустоғидаги қишлоқ.
<u>Зарудизак</u>	Самарқанддан 4 фарсах масофадаги, Кеш довонидаги қишлоқ.
<u>Идаж, Идуж ёки Идух</u>	Самарқанддан 3 фарсах масофада, Шовдор тоғларида жойлашган қишлоқ.
<u>Исбаскат</u>	Самарқанддан 2 фарсах масофада.
<u>Искарен</u>	Дабусиядан 1 ёки 2 фарсах масофадаги қишлоқ. Кушония атрофида жойлашган (Зарафшондан шимол томонда).
<u>Исметан</u>	Кушония атрофида. Самарқандга яқин масофада жойлашган Самарқанддан 1 фарсах масофада.
<u>Йесиркет</u>	Арбинжон атрофида.
<u>Карзан</u>	Самарқанддан 5 фарсах масофада.
<u>Қатвон</u>	Самарқанддан 4 фарсах масофада,
<u>Кабуд</u>	Самарқанд атрофида.
<u>Куса, Кесадуи</u>	Дарғом рустоғида.
<u>Кундикат</u>	Шаҳар атрофида жойлашган.
<u>Можирим</u>	Иштихон атрофида.
<u>Навкадак</u>	Самарқанд атрофида.
<u>Навканд</u>	Самарқанддан 2 фарсах, Ведор ёнида.
<u>Нева</u>	Самарқанд атрофидаги кичик шаҳар.
<u>Нужаникат</u>	Самарқанддан 6-7 фарсах. Иштихон ва Кушония оралиғида.
<u>Размаз ёки Разман</u>	Самарқанд атрофида.
<u>Рудваккад</u>	Самарқанд атрофида.
<u>Рустуфағи (Рустафағи)</u>	Самарқанд атрофида. Ҳозирги Бойлиота қишлоғи
<u>Созарж</u>	Самарқанддан 5 фарсах, Иштихон атрофида
<u>Секан ёки Аскан</u>	Арбинжон атрофида.

<i>Самизжен</i>	Самарқанд атрофида.
<i>Тахсонэжкат</i>	Самарқанд атрофида.
<i>Тим</i>	Сугд қишлоқларидан бири.
<i>Тут ёки Туд</i>	Самарқанддан 3 фарсах, Ведар ёнида.
<i>Турбон</i>	Самарқанддан 5 фарсах, Фринкент атрофларида.
<i>Тускас</i>	Самарқанддан 1 фарсах.
<i>Тушкадаза</i>	Самарқанд атрофларида.
<i>Урухс</i>	Самарқанддан 4 фарсах, Шовдор тоғи яқинида.
<i>Фог</i>	Самарқанд атрофида.
<i>Фай, ариқ</i>	Иштихон ва Кушония оралиғида.
<i>Хахсар</i>	Самарқанддан 2 фарсах,
<i>Хумитан</i>	Самарқанд атрофларида.
<i>Хушуфағн</i>	Иштихон ва Кушония ўртасидаги йирик қишлоқ.
<i>Шобэжон</i>	Самарқанд атрофида.
<i>Шикистон</i>	Иштихон ва Кушония оралиғида.
<i>Юганк</i>	Самарқанд атрофларида (Бартольд, 1, 1963, 173-187).

Самъоний ва Ёкут асарларида қайд қилинган мазкур номлар XII-XIII аср Самарқанднинг топонимиясидан ҳикоя қилибгина қолмай, уларнинг тил материали, грамматик таркиби, этимологияси ҳақида хулоса чиқаришимизга ҳам ёрдам беради. Тарихий топонимияни тиклашда ёрдам берадиган бундай номларнинг кўпчилиги бугунги кунда ҳам истеъмолдадир. Жумладан, Андоқ - Андак, Идух - Хўжайдук (Ургут), Рустуфағн - Бойлиота, Исметан-Митан (Иштихон), Соғарж - Соғиштепа (Пойарик), Карзан - Хўжакорсон, Размаз-Размаз (Каттақўрғон), Фай-Пай (Нарпай), Хушуфағн-Сарипул (Нарпай), Тим-Тим (Нуробод), Тут-Тут, Кабуд-Бешариқ (Жомбой), Қатвон- Ғаллаорол чўли, Дизак-Жиззах (Жиззах вилояти) каби топонимлар тарихий асарларда ва кундалик истеъмолда фаоллиги билан характерланади.

ТОПОФОРМАНТ ВА ТОПОЛЕКСЕМА

Топонимлар аввало тил ҳодисасидир. Шунинг учун улар тил қонуниятларига бўйсундилар. Бу нарса уларнинг ясалишида ҳам намоён бўлади. Жумладан, топонимлар деривацияси, яъни ясалишида аффикслар, мустақил сўзларнинг бирикуви, маъно силжиши ва бошқа усулларда топонимлар ҳосил бўлиши кузатилади. Илмий адабиётларда топонимлар ясалишида иштирок этган аффикслар топоаффикслар, топоформантлар деб ҳам юритилади. Улар асосга қўшилиб жой номлари ясайди. Ўзбек тилида бундай ясалиш кам бўлса-да, учраб туради. Олимлар топоформант сифатида –лар, –он, –от (-т), –ак, –ар, –гоҳ, –зор, –ли, –лок, –ма каби шаклларни кўрсатадилар. Масалан, Араблар, Беклар (Паст Дарғом), Сўзангарон, Заргарон (Самарқанд шаҳри), Боғот, Миёнколот (Оқдарё) каби.

Топонимлар ясалишида иштирок этувчи яна бир восита тополексемалар деб юритилувчи бирликлар бўлиб, улар кўплаб жой номлари таркибида учрайди. Тополексемалар тарихан мустақил лексик бирлик бўлиб, давр ўтиши билан аффиксга яқинлашиб, ўз луғавий маъносини маълум даражада йўқотган сўзлардир. Бундай тил бирликларининг топонимияда тутган ўрни масаласида турлича фикрлар мавжуд. Б.А.Серебренников тополексема термини ҳақида тўхталиб: "Топонимика маълум тилнинг сўз ясалиш моделида шундай сўзлар яратадики, улар тилда ҳеч қандай маъно англатмайди. Мазкур сўзлар тополексемалар деб номланиши мумкин", дейди (Серебренников, О методах..., 1969, 37). Баъзи олимларнинг фикрига кўра, "булар жонли тилда учрамайди, аммо топонимларда сақланиб қолган. Тополексемаларга икки турдаги: а) топонимлар таркибидан бошқа ўринда учрамайдиган морфемалар ва б) қачонлардир конкрет тилда ишлатилиб, кейинчалик истеъмолдан чиққан ҳамда топонимлар таркибида сақланиб қолган морфемалар қиради" (Хромов, Очерки..., 1975, 4).

Топонимист С.Қораев топонимлар ясалиши ҳақида

тўхталар экан, уларнинг ҳосил бўлишида аффикслар, яъни формантлар иштирок этишини қайд қилиб, -диз, -истон, -обод, -кент сингари элементларни аффикслар дейди (Қараев, Топонимия..., 115-119). З.Дўсимов эса дар(уй, макон, мамлакат, одам яшайдиган жой маъносида), зир (паст, пастки маъносида), пеш (олд томон маъносида), раф (юқоридаги, баланддаги маъносида), сар (бошланиш жой маъносида) каби элементларни формант деб кўрсатади (Дўсимов, Топонимик..., 1972, 58). Проф.Т.Нафасовнинг фикрига кўра, "...Ўзбекистон кишлоқ номлари мажмуининг таркибий қисми сифатида кишлоқ номлари ясовчи махсус сўзлар (ҳозир уларнинг кўпчилиги мустақил сўзлик мақомини йўқотиб, кишлоқ номининг ажралмас қисмига айланган, маъноси уқилмайди, янги ном ясамайди, қадимий номлар таркибида қотиб қолган) гуруҳи бўлган, улар ёрдамида асосан шаҳар, кишлоқ, кўрғон номлари ясалган. Бу тур сўзларнинг асосийлари қуйидагилар: -кент, -қанд, -кант, -кат, -қат,-гат, -гут, -ганч, -жанд, -кон, -ган, -қа, -диз, -тез, -жиз, -ди, -мон, -ман, -мин, -митан, -метан, -матон, -фағн, -бағн, -боғ, -воқ, -дувон ва бошқалардир (Нафасов, Қашқадарё..., 2009, 22-26). Кўриниб турибдики, топонимлар ясалишида иштирок этувчи топоформант, тополексема терминлари фарқланмасдан ишлатилмоқда. Фикримизча, топоформант деганда аффикс морфемаларни, тополексема деганда тарихан мустақил семага эга бўлган ва ҳозир мустақил кўлланмайдиган лексемаларни назарда тутиш масалага ойдинлик киритади.

Топоформант ва тополексема терминларини бир биридан фарқлаш топонимларнинг даврий ҳолатини, шунингдек, этимологиясини белгилашда муҳим. Чунки тополексемалар иштирокида ҳосил бўлган номлар диахрон хусусиятга эга бўлиб, бундай топонимик воситалар синхрон ясалишда иштирок этмайди (обод тополексемаси бундан мустасно). Шунинг учун ҳам ўзбек топонимиясида учрайдиган -боғ (-воғ, -воқ), -митан, -мон, -диз, -кент, -банд, -хона, -обод ва бошқа тополексемаларнинг жой номлари ясашидаги иштироки турли даражададир. Жумладан, -боғ, -митан, -диз тополексемалари синхрон ясалишда унумсиз

бўлса, -кент, -банд кабилар кам унумдир.

Ўзбек тилида тополексемалар сони анчагина бўлиб, улар тарихий топонимияда кенг учрайди. Қуйида улардан айримлари ҳақида фикр билдирамыз:

-б а г и (-вағн, -фағн, -пағн) ва -бағ (-фағ, -пағ) тополексемалари. -бағн (сугдча “ибодатхона”) ва -бағ (сугдча “илоҳ, худо”) (В.Б.Хеннинг этимологияси) тополексемалари билан ясалган топонимлар илк ўрта асрларга оид бўлиб, ҳозир кам сақланиб қолган. Бу турдаги номлар асосан тарихий топонимияда қайд қилинади. -бағн (-боғ) тополексемаси иштироокида ясалган топонимлар юзасидан фикр юритган олима О.И.Смирнова Самарқанд ҳудудидаги Хушувағн, Руствағн (Растивағн), Санжарвағн (Занжирвоқ), Бағдиза, Рудфағкад (Рудвоғкад) кабилар ҳақида тўхталади.

Муслмон манбаларида тилга олинган -вағн тополексемали номларга эътибор берган В.Б.Хеннинг Самарқанд қишлоқларидан бири Хушувағн номини сугдча “Олти ибодатхонали “қишлоқ маъносида эканлигини кўрсатади (Смирнова, Места., 1971, 95-96). Ном маъносидан бу қишлоқда бир вақтда олти ибодатхона ёки бутхона бўлганлиги кўринади. Сугднинг муҳим маданий марказларини бирлаштирувчи йўллар кесишган жойда қурилган бу қишлоқ XII асрда “Рас ал қантарак” (“Кўприкбоши”) номи билан машҳур бўлган. XIII асрдан эса Сарипул деб қайд қилина бошлайди. Чингизхон кўшинларига қаттиқ қаршилик кўрсатган бу қишлоқ мўғуллар истилоси даврида ҳам машҳур бўлган. Сарипул қишлоғи XVI аср манбаларида йирик қишлоқлардан бири сифатида қайд қилинган. Каттақўрғон шаҳридан 4 км узоқликдаги масофада бўлган бу қишлоқ ўрнида сақланиб қолган қалъа харобалари XIX асрда Н.Веселовский томонидан текширилган (Веселовский, 1888, 221-226).

-вағн тополексемали географик номлардан яна бири Самъоний асарида қайд қилинган Раствағн (Растивағн) қишлоғининг биринчи компонентини О.И.Смирнова адолат илоҳи Рашн номи билан боғлайди. У Рашн(и)вағн сўзи кейинчалик талаффузда Раст(и)вағн шаклини олган, дейди.

Растивағн қишлоғи номи XVI аср вақф ҳужжатларида ҳам тилга олинган. В.Л.Вяткин нинг кўрсатишича, ўрта аср қишлоғи Растивағн Иштихон туманидаги Бойлиота қишлоғи ўрнида бўлган. Бу қишлоқдаги Абулҳасан Али б.Саъид Рустуфағни мазорининг мавжудлиги ҳам олимнинг фикрини тасдиқлайди.

В.В.Бартольд қишлоқ номи Рустағфағн шаклида бўлган дейди. Бизнингча, топонимнинг биринчи компоненти “русток” (тожикча “русто”) – қишлоқ (бу ўринда маъмурий-худудий бирлик-“туман” маъносида) сўзининг арабчалаштирилган шаклидир. Демак, Рустоквағн, Рустувағн топонимини “Қишлоқ ёки туман ибодатхонаси”деб изоҳлаш тўғри.

-бағн тополексемаси иштирокида ясалган Занжирвоқ топоними (Ургут) этимологияси эса санскритча сангарма (“ибодатхона, жамоа жойи”) сўзи билан боғлиқ ҳолда изоҳланган. О.И.Смирнова мусулмон муаллифлари асарларида Санжарвағн шаклида қайд қилинган бу топонимни Санкарамвағн, Сангарвағн (“Будда монастри, ибодатхонаси”) сўзининг ўзгарган шакли, деб кўрсатади. Янгиариқ каналининг чап қирғоғидаги бу жой ҳақида XV-XVI аср вақф ҳужжатларида “Санжарвоғни мавзеси Занжирбоғ номи билан машҳурдир”деб ёзилган.

Тарихий манбаларда Бағдиза қишлоғи (XV аср) ҳам қайд қилинган. Хўжа Аҳрор маҳалласининг шарқидаги бу қишлоқ, афтидан, Хурмузд номи билан боғлиқ бўлса керак. Бағ – илоҳ, худо ва диза –қалъа, истехком сўзларидан ташкил топган.

-бағн тополексемаси Ширвоқота (Ургут) зиёратгоҳи номида ҳам учрайди. Ширмитан, Ширкўрғон сингари топонимлар таркибидаги “шир” лексемаси суғдча “яхши, машҳур, азиз, хурматли” маъносида бўлиб, Ширвоқота “азиз, улуғ саждагоҳ, ибодатхона”маъносидадир.

Бухоро вилоятидаги Ширбудун топоними таркибидаги “шир” сўзини олимлар “шир, сир, чир” деб аталган туркий халқ номи билан боғлайдилар (Sayfullayeva, Hozirgi ozbek..., 2009, 10).

-бағн тополексемали жой номларидан яна бири Анҳор туманидағи (Миёнколнинг куйи қисмидағи Табарон ва Навқа қишлоқларидан жанубда жойлашган) Қарасфағн қишлоғидир. Бағн тополексемали географик номлар таркибида кейинчалик “ота” лексемаси қўшиб ишлатилабошлаган. Бу исломга қадар муқаддас жой сифатида эъзоланиб келган объектларнинг кейинчалик ҳам ўз мавқени сақлаб қолганлигини кўрсатади. Масалан, Ширвоқота, Занжирвоқота, Имомбойлиота сингари.

-в а р. Таркибида “вар”(фонетик варианты “фар”) компоненти учровчи топонимлар республикамизда кўп. Далварзин, Варахша, Вардона, Вахшивор, Фарухшид, Варсин ва бошқа номлар шулар жумласидандир.

Топонимист С.Қораев “вар” сўзи “қалъа, истехком” маъноларини биддиради, дейди. Ўрта аср муаллифлари Самарқанд ҳақида ҳикоя қилар эканлар, шаҳарнинг Дарби Варсанин дарвозаси ва кўчаси номини тилга оладилар. Мазкур географик объектлар билан боғлиқ ҳолда Тали Варсин ва Варсин ёки Варсанин топонимларидан ҳозирги вақтда Варсин қишлоғи номигина сақланиб қолган.

Варсин ёки Варсанин топонимининг биринчи компоненти суғдча “вар”-қалъа ва иккинчи компоненти сан(г)ин-тош ҳамда -ин, яъни сифат ясовчи -ли аффиксларидан ташкил топган. Демак, мазкур топонимни “Тошқалъа” деб изоҳлаш мумкин.

-б а н д тополексемаси. -банд форс –тожик тилида ги “тўсмоқ, бекитмоқ, боғламоқ” маъносидаги сўз бўлиб, топонимияда “тўғон, сув омбори” маъносида қўлланади. Бу тополексема билан ясалган топонимлар жуда кам. Нурота туманидағи Хонбанди, Иштихон туманидағи Зарбанд каби топонимлар шулар жумласидандир. Профессор Б.Ўринбоев Зарбанд топонимини “сари-банд“, тўғон боши, усти, юқори “сўзларидан ташкил топган деб кўрсатади.

Археолог А.Муҳаммаджонов ўзининг куйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихига доир асарида X асрда қурилган Хонбанди (Фориш), Каттакўрғон туманидағи Жом қишлоғи яқинидағи Гиштбанд (XII аср), ХУI асрда қурилган Абдуллахонбанди (Нурота) каби топонимларни ҳам

келтирган. Юқоридаги топонимлар таркибидаги банд лексемаси “сув омбори” маъносини беради. Бундан ташқари, каналларнинг бош қисмига ўрнатиладиган тўғонлар Зарафшон водийсида “варақ, варғ, варқ” ва банд номи билан аталган. Самарқанднинг шарқидаги Работи Хожада қурилган тўғон ўрта асрларда Варқсар номи билан машҳур бўлган.

- *в а р г*, сугдча лексема бўлиб, “шоҳ-шабба, қамиш, хашак, чим ва тупроқдан қурилган тўғон” маъносидадир. Сув тақсимлагич иншооти бўлган тўғон дарғат, дарғот дейилган.

- *м и т а н*. Вилоят худудида учрайдиган субстрат тополексемалардан бири. Митан сўзи билан ясалган географик номлар Марказий Осиёда кенг тарқалган. Misan/ mitan лексемаси қадимги эрон тилидаги mazvana «яшаш жойи, мавзе», паҳлавий тилидаги maehān, сугд тилидаги mūdñ (янги эрон тилидаги mehān – “ватан” сўзига асос бўлган) атамаларига бориб тақалади. Бу сўз Марказий Осиё топонимиясида паҳлавийлар даврида пайдо бўлган. Тарихчи олима О.И.Смирнова бу атама билан ясалган жой номларининг Марв, Бухоро воҳаси ва Хоразмда кенг тарқалганлигини кўрсатади (Смирнова О.И. К вопросу о среднеазиатских культах. Из среднеазиатской топонимике. Рукопись, В.А.Шишкин. Варахша.-М., 1933). Бироқ 1926 йилги аҳоли рўйхати материаллари бу сўзнинг Қашқадарё, Фарғона, Тошкент воҳасидаги топонимлар таркибида кўплигини аниқлади. Мазкур термин билан ясалган географик номлар Самарқанд вилоятида ҳам учрайди. Шунингдек, кўшни худудлардаги Муйтан (Хоразм), Қорамитан (Бухоро), Майтун (Тошкент вилояти Пскент тумани), Урмитан (Фарғона вилояти, Тошкент Панжакент тумани) каби топонимлар қаторида Чормитан (Самарқанд), Митан, Митанчаарик, Мирзамитан (Иштихон), Митан, Қораарикмитан (Булунгур), Зармитан (Кўшработ), Семитан (Хатирчи) каби қишлоқ ва ариқлар номларини кўрсатиш мумкин. Бугунги кунда фақатгина тарихий асарлар саҳифаларида учрайдиган Фармитан, Ширмитан сингари кўплаб номлар ҳам ушбу термин билан ясалган номлар сони ўтмишда кўп бўлганлигини кўрсатади.

-д и з. Бу тополексеманинг -диза, -ди, -за каби вариантлари ҳам бор.

Сугдча – диз, -диза “девор билан ўраб олинган жой, қалъа, истехком” маъносидаги термин. М.Кошгарий (XI аср) фикрича, бу лексема туркий тиллардан форс тилига ўтган.

-диз термини Марказий Осиёда, асосан, Зарафшон водийсида кенг тарқалган бўлиб, мустахкам истехком турларидан бирини билдирган. Бу лексема қадимги эрон тилидаги “тош, тупроқ уюми, тўплами” сўзи билан алоқадордир. Самъоний “Китоб ал-ансоб” асарида мазкур тополексема иштирокида ясалган Жакардиза, Санкадиза ёки Санжадиза, Фағидиз (Самарқанд маҳаллалари) номларини келтирган.

Жакардиза, ёки Чокардиза (сугдча “чақар”- ҳарбий кўшин, жангчи ва диза –қалъа сўзларидан) Афросиёбдан жануб томонда жойлашган қалъа ва маҳалла номи. XI асрдан бошлаб бу ҳудудда қабристон пайдо бўлади.

Чокардиза топоними таркибидаги фонетик ўзгаришлар унинг кейинги вариантларини юзага келтирган: Чақардиза-Чокардиза-Жакардиза-Шакаржизза сингари.

Сангдиза маҳалласи номи форсча “Тошқалъа” маъносидадир.

-диз тополексемаси билан ясалган географик номлар вилоятимиз тарихий географиясида кенг тарқалганлигини манбаларда учрайдиган Фарундиза, Зерудиза, Бағдиза ва бошқа топонимлар ҳам тасдиқлайди.

-диз тополексемали географик номлар этимологияси ва тарихига доир мақоласида О.И.Смирнова уларнинг исломга қадар бўлган тарихий объектлар билан боғлиқлигини таъкидлайди. Олима Тайлоқ туманидаги Испанди ва Ургут туманидаги Испанза қишлоқларининг номларини изоҳлашда улар таркибида диза элементи қатнашган, деб кўрсатади.

-к е н т. Мазкур тополексема қадимги эрон тилидаги -kan /-кан ва қадимги ҳинд тилидаги -khan «қазимоқ», «кавламоқ» сўзларидан келиб чиққан -кан kata «уй, шаҳар» сўзига бориб тақалади. Ушбу термин Марказий Осиё топонимиясида энг кўп тарқалган типлардан биридир (Абаев. Этимологические

заметки.., 1956. 442 - 448).

Араб муаррихлари ва географлари (Самъоний, Ёкут) асарларида қайд қилинган топонимларда бу терминнинг илк ўрта аср суғд тилида -кад, -кед, -кет шаклларида ишлатилганини кўрамиз. Самарқанд атрофидаги Бинкет, Исбикет, Наукедак, Рудфагкед каби қишлоқлар номлар таркибидаги кет, кед каби терминлар ҳам шуни кўрсатади.

Туркий тилда бу сўз кент, қанд тарзида талаффуз қилиниб, X - XI асрлардаёқ «шаҳар», «қишлоқ» маъноларида қўлланилган.

Шунингдек, бу тополексеманинг Муг ёдгорликларида учрайдиган -кт, -кат, -кк (-кас) ва -кис (-канс) шакллари тасдиқ қилган В.А.Лившиц улар бир сўзнинг вариантлари деган хулосага келади (Согдийские документы.., 1962, 11.85). Мазкур фикрни араб манбалари ҳам тасдиқлайди. Уларда бир ном икки вариантда ёзилганлигини ва бу ҳолат уларни аниқлашда халақит бермаганлигини кузатамиз. Масалан, Кебуданджакет – Кабузанжакас, Баркат – Баркас, Курдукат-Куркас, Нукет – Нукас, Ардланкет – Ардланкас, Хотункат – Хотункас каби.

Эски ўзбек тилида бу сўз мустақил термин сифатида амалда бўлган бўлса, ҳозир фақат топонимлар таркибида учрайди, дейди топонимист Т.Раҳматов. Бироқ кузатишлар шуни кўрсатадики, шимолий ўзбек шеваларида “кент” термини мустақил лексема сифатида ҳозир ҳам амалда ишлатилиб келмоқда.

-кент тополексемаси билан ясалган географик номлар вилоятимизда кўплаб учрайди Масалан , Мирзакент коллектори, Қўтиргент ариғи, Ширинкет (Жомбой), Мўғулкент, Узвонкенти, Моркент, Тоткент (Нарпай), Затканариқ (Каттакўрғон), Суткент (Оқдарё), Гўзалкент (Паст Даргом), Ўзбеккент (Самарқанд тумани) ва бошқалар.

-о б о д .Бу тополексема атоқли ва турдош отлардан, баъзан сифатлардан географик ном ясади. “Обод” сўзи топонимист Т.Раҳматов қайд қилишича, номлар таркибида келиб, “янгидан қурилган, ташкил қилинган” маъносини беради. Мазкур сўз билан ясалган географик номлар асосан

аҳоли яшайдиган пункт номларини яшашда қўлланилиб, у иштирок этган номлар фақат Марказий Осиё республикаларидагина эмас, Эрон, Афғонистон ва Покистонда ҳам кенг тарқалган. Ўрта эрон тилидаги “апам” – аҳоли яшайдиган жой, обод қилинган, гуллатилган маъносидаги бу сўз билан ясалган жой номлари Эрон худудида эрамининг III-IV асрлари, сосонийлар давридаёқ учрайди. Шунингдек, апам сўзи билан ясалган номлар қадимги Арманистонда ҳам учрайди.

Марказий Осиёга “обод” терминининг кириб келиши араблар босқини даврида, тахминан VII-VIII асрларда форс-тожик диалектларининг тарқалиши билан боғлиқ. Ёқутнинг хабар беришича, XIII асрда айниқса маҳсулдор бўлган. Вилоятимиздаги Раҳматобод ариғи (Самарқанд тумани), Янгиобод ариғи (Булунгур тумани) сингари кўплаб географик номлар мазкур терминнинг жой номлари яшашда ҳозир ҳам сермаҳсул эканлигини кўрсатади

-*х о н а*. Бу тополексема ўзак (асос) дан англашилган иш-ҳаракатга мўлжалланган жой маъносини билдирувчи от ясайди. Топонимикада эса ўзакдан англашилган предмет мавжудлигини англатувчи ном ясайди. Масалан, Шохолхона (Оқдарё), Хирсхонасой (Ургут), Гавхонасой (Булунгур), Бовлихона (Самарқанд) каби. Шунингдек, бу тополексема иштирокида ясалган Хосхонасой (Булунгур), Қаландархона, Кафтархона (Самарқанд шаҳри), Дамхосхона (Самарқанд тумани) каби номлар ҳам бор.

Кўриниб турибдики, ўзбек топонимиясида тополексемаларнинг географик номларни яшашда ўзига хос ўрни бўлиб, бу нарса географик номларнинг динамик ҳолатини ёритишда янада равшанроқ намоён бўлади.

СТАТИСТИК МАЪЛУМОТЛАР - МАНБА СИФАТИДА

Ўрта Осиёнинг чор қўшинлари томонидан босиб олинishi, мамлакатнинг сиёсий-иқтисодий масалаларини ҳал қилиш, маъмурий-худудий ислохотлар, ер солиғини тартибга

солиш ва аҳолини рўйхатдан ўтказиш каби муаммоларни ҳам кун тартибига қўйди.

Мавжуд манбалар аҳоли пунктларининг рўйхатларидан бири дастлаб 1888 йили ўтказилганлигини кўрсатади. Мазкур иш «Самарқанд вилояти статистикаси учун материаллар» номи билан чоғ этилиб, унда вилоят уездлари, шаҳар ва қишлоқлари номлари берилган.

1897 йилда навбатдаги рўйхат ўтказилди (Список населенных..., 1906, 3). 1904-1905 йилларда ўтказилган рўйхатда эса региондаги маъмурий-худудий бўлинмалар: 4 та уезд, 6 та шаҳар, 11 та приставлик, 76 та волость, 419 та қишлоқ ва овул жамоаси, 2776 та қишлоқ, овул ва 1006433 та аҳоли нуфуси ҳақида маълумот берилган. Маъмурий – худудий термин сифатида «уезд, приставлик, волость (бўлис), қишлоқ ва овул жамоаси» каби бирликлар маълум пайтга қадар амалда қўлланилди.

Мазкур рўйхатда номи келтирилган қишлоқлар ҳақида маълумотда уларнинг уезд шаҳридан қанча масофада турганлиги (верст ҳисобида), ҳовли, аҳоли нуфуси, мачит, дўкон, мактаб, карвон сарой, завод, тегирмон сони кўрсатилган.

Чор маъмурияти ер солиғи ишларини амалга ошириш мақсадида ҳудудлардаги сув иншоотлари, улар суғорадиган экин майдонлари (қишлоқ ерлари) ҳақида статистик маълумотларни тартибга солишга алоҳида эътибор қаратган. Жумладан, 1896 йилги ер солиғи ишлари маълумотномасида Самарқанд уездидаги Янгиқўрғон, Кабуд, Ҳалвойи, Сирғали волостларининг қишлоқ жамоалари ва уларни суғорувчи ариқлар рўйхати келтирилган. Шулардан биргина Сирғали волости мисолида ўша давр манзарасини кўришга ҳаракат қиламиз.

Китобчада ёзилишича, Сирғали волости(бўлиси) қишлоқлари ерлари Қорадарёдан чиқарилган Нагмал, Чакман, Ғанчи, Хонминг ва Жамалак ариқлари суви билан суғорилган. 1894 йилда мазкур волостда олтита қишлоқ жамоаси ва 38 та қишлоқ бўлган. Булар:

1.Авазали қишлоқ жамоаси (Авазали, Тошравот, Ғўлва,

Ишон, Кулган, Чайқал, Кўксокол қишлоқлари).

2. Сирғали қишлоқ жамоаси (Гадейтопшас, Хайирбиби, Сарка, Оқсулот, Шўртепа).

3. Қоратухум қишлоқ жамоаси (Қоратери, Работи Қоратухум, Юкори Қоратухум, Қуйи Қоратухум, Ўрта Қоратухум, Тела Қоратухум).

4. Газарбуга (Ҳазорбова?) қишлоқ жамоаси (Шўртепа, Газарбуга, Паст, Жин(қишлоқ), Камолтепа, Янгиработ).

5. Бурлоқ қишлоқ жамоаси (Работ, Ўрта, Кўршайх, Тегирмон, Мопар, Авлиёттепа, Қорахони, Исахони).

6. Шейхлар қишлоқ жамоаси (Шейхлар, Барзувон, Гултепа(ҳозирги Култепа), Улуг, Тўртқапа, Арабхона) (СКСО на 1896 г.158-166).

Китобчада келтирилган қишлоқлар ва суғориш иншоотлари (ариқлар) номлари ўша давр ирригация системасини ҳозирги ҳолати билан қиёслаб ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Чунки вақт ўтиши билан улардаги кўпгина номлар унутилган, айримлари эса шаклан ўзгарган бўлиши мумкин.

1904-1905 йиллардаги маълумотномаларда ҳам шу манзарани кузатамиз. Мазкур китобчада юзлаб қишлоқлар ва уларни суғорган ариқ номлари ҳақида маълумот берилган. Сирғали волости ҳақидаги маълумотларда эса қишлоқ номларида ўзгариш кузатилмайди (фақат Газарбуга қишлоқ жамоасига Жинқишлоқ номи кўшилган). Волостнинг суғориш иншоотлари сифатида Қатағонариқ, Жамалак, Мингарик, Бўронариқ, Тошбулоқ ва Жўйидевоналар кўрсатилган.

Шунингдек, мазкур китобчадаги рўйхатда Янги Қозонариқ волостидаги (ҳозирги Ургут) бугунги кунда учрамайдиган Юз, Файзибой, Хайитбой, Уста Кузибой, Араббой, Холмурод баковул, Мулла Эрнийёз, Курбонкуламин, Мулла Йўлдош, Ҳасанбой, Наханбой, Мулла Холмат, Йўлдошвой, Худойшукур, Шўртепа каби ўнлаб қишлоқ номлари берилганки, улар тарихий топонимияни тиклаш учун манба бўлиши мумкин.

Китобда ҳозирги Тайлоқ туманидаги Навзандак

кишлогининг уезд марказидан 22 верст узоқда жойлашганлиги кўрсатилиб, кишлоқ ерлари Хангиариқ ариғи орқали суғорилиши таъкидланган. Мазкур ариқ номи ҳам бугунги кунда унутилган (Жумабозор волости). Худди шу волостдаги Нурандақ кишлоғи ҳам эндиликда йўқ бўлиб кетган.

Юқорида келтирилган мисоллар тарихий топонимияни ўрганишда аҳоли пунктларининг рўйхатлари ҳам муҳимлигини кўрсатади. Уларда келтирилган демографик, суғориш иншоотлари ҳақидаги ёзувлар топонимия учун материал бўлиб хизмат қилади.

Л.Н.Соболевнинг Зарафшон округи ҳақидаги фактларни ўзида жамлаган ва асосан, географик характерга эга бўлган «Зарафшон округи ҳақидаги географик маълумотлар (маҳаллий аҳоли пунктлари рўйхати билан бирга)» (1874) тўплами ҳам қимматли манбадир. Китобнинг қиммати шундаки, унинг охирида Зарафшон водийсидаги жой номлари рўйхати илова қилиниб, улар араб ва рус алифболарида берилган,

Яна бир асар полковник Н.Ф.Ситняковскийнинг «Зарафшон водийсининг Бухоро қисми ҳақида қайдлар» (1990) номли китоб бўлиб, у ҳам топонимик хомашё бўлиб хизмат қилиши мумкин. Китобга Зарафшон водийсидаги ариқлар ва кишлоқлар, ҳамда шаҳарларнинг рўйхати илова қилинган.

Топонимик манба сифатида Самарқанд вилояти статистик бўлими маълумотлари дан ҳам фойдаланиш мумкин. Уларнинг даврий нашр этиб борилиши топонимлар таркибида юз берган ўзгаришларни кузатиш имконини беради. Бу турдаги китобларда кишлоқ, ариқ номлари билан бирга ўша даврдаги маъмурий-худудий бирликлар ҳақида ҳам маълумотлар учрайди.

Мазкур турдаги маълумотномаларда географик терминологияда юз берган ўзгаришлар ҳам ўз аксини топган. Уларни ўрганиш терминологияга доир лексик бирликларнинг тараққиёти билан танишишимизда ёрдам беради.

МИКРОТОПОНИМИЯ НИМА?

Географик номларни ўрганишда кичик, тор доирадаги кишиларга маълум бўлган микротопонимлар ҳам муҳим аҳамияти эга. Микротопонимлар теварак – атрофда яшайдиган бир гуруҳ кишиларгагина маълум бўлган кудуклар, кўргонтепалар, томорқалар, боғлар, кўприклар, кўтонлар каби кичик объектларнинг атоқли отларидир (Қораев, Географик..., 1978, 193). Демак, кичик географик объектлар (ўтлоқ, чакалакзор, дала, жар, яшаш жойлари ва ҳоказо)нинг номлари микротопонимларни ташкил этади.

Йирик объектларнинг номларидан фарқ қилган ҳолда микротопонимларни бевосита дала материаллари асосидагина йиғиш, қайд этиш мумкин. Бунда уларнинг жонли диалектал шаклини, дастлабки фонетик ҳолатини аниқ ифодалаш имконияти мавжуд.

В.А.Никонов микротопонимларнинг аниқ чегарасини белгилаш тахминий эканлигини кўрсатгани ҳолда, уларнинг хусусиятларини, жумладан, топонимларга нисбатан турдош отларга яқинлигини қайд қилади (Никонов, Введение..., 1969, 47). А. В. Суперанская микротопонимларни қуйидагича изоҳлайди: "Микротопонимлар – унчалик катта бўлмаган табиий ва сунъий объектларнинг индивидуал номларидир. Одатда бу номланган объектнинг тури ва хусусиятларини бевосита ифодаловчи дастлабки номлардир. Бундай номлар маъновий жиҳатдан тиниқ бўлади.

Микротопонимлар географик номларнинг энг ҳаракатчан қисми бўлиб, улар топонимларнинг пайдо бўлиш ва шаклланиш жараёнини ўзида акс эттирувчи қисмидир (Сб. "Микротопонимия", 1967, 38).

Юқорида таъкидлаганимиздек, топонимик материалларни йиғиш географик номларни тадқиқ этишда дастлабки ва энг муҳим босқич ҳисобланади. В.Шмелауэр фикрича, "...топонимик материал йиғиш уни изоҳлашдан кўра муҳимроқдир. Чунки изоҳлаш- нари борганда фараз, – бу тахмин холос, сидқидилдан тўпланган материал эса

фактдир. Баъзан материал йиғишнинг ўзи кифоя қилади, хулосалар эса ўз-ўзидан келиб чиқади” (Хромов, Очерки..., 1985, 8).

Микротопонимларнинг ўзига хос хусусиятлари, географик номлар системасида тутган ўрнини аниқлаш уларни ёзиб олиш, илмий тадқиқ объекти сифатида ўрганиш билан боғлиқ. Ўзбек топонимиясида бу борада анчагина ишлар қилинган бўлса-да, бироқ талаб ва имконият даражасида эмас. Тадқиқ қилинган микротопонимлар географик номларнинг шаклланиш жараёни ҳақида қимматли маълумотлар берди. Жумладан, Ургут туманининг тоғ олди Қизилтўриқ, Қизилбош ва Зинак қишлоқлари худудларидаги микротопонимларни ўрганганимизда, уларнинг текисликда жойлашган аҳоли пунктларида учрайдиган номлардан тубдан фарқ қилиши кузатилди. Бу ердаги микротопонимларнинг кўпчилиги оронимлар эканлиги аниқланди. Озгина қисми гидронимлар бўлиб, улар маҳаллий ландшафт билан боғлиқ ҳолда мотивланган. Қуйида уларнинг айримлари ҳақида тўхталиб ўтамиз:

Зов номлари: *От учиб ўлган*, *Отқамов* (уч томони тош билан ўралган, бир томони очиқ зов. Бу ерда отлар қамалиб ушланади), *Қизилқоя*, *Қизилзов* (Қизилбош қишлоғи), *Қуихона* (Зинак қишлоғи).

Тоғ номлари: *Толликтоғ* (Қизилбош қишлоғи), *Қизарча* (узоқдан қизга ўхшаб кўринади, ёлғиз арча, Қизилтўриқ қишлоғи), *Катталлик*, *Сариқлик*, *Ойнақор* (қори июнь-июль ойларида эрийди) (Зинак қишлоғи), *Қораталоқ* (Қизилтўриқ қишлоғи).

Тош номлари: *Тешиктош*, *Дамтош* (Отқамовдан кейинги жойдаги тош номи. Кишилар тоққа чиқишларида шу жойда дам оладилар), *Ғаннатог* (тоғ номи, ғанна қўнғиз, хашарот) (Қизилбош қишлоғи).

Текислик, мавзе номлари: *Яккатут* (тоғ ёнбағридаги текислик), *Яккаарча* (тоғ ёнбағридаги бу мавзеда арчалар якка-якка ҳолда, сийрак жойлашган), *Еттутут* (Оқтош чашмаси шу мавзе ёнидан оқиб ўтади), *Кийикўтибети* (тоғ бағридаги жой, мавзе номи. Шу жойда ўсувчи ўт номи билан

аталган), *Учтут* (жой номи), *Раҳмонни тегирмони* (тегирмоннинг ўрни бор, ўзи йўқ бўлиб кетган), *Қақирдибети* (Қизилбош қишлоғининг юқори қисми. Қишлоқ иккига бўлинади. Юқори қисми, яъни тоғ томони Қақир дейилади) (Қизилбош қишлоғи), *Бегматчақил*, *Қулунжовради*, *Қофлатун*, *Мурутлуг* (мурут, яъни нок кўп бўлган жой), *Ишишлик* (кичитқи ўти ўсадиган жой) (Қизилтўриқ қишлоғи), *Тоғжик вўттиган* (яъни яшаган жой, тоғ ёнбағрида), *Алмалик* (олмаси кўп бўлган жой), *Якказардоли*, *Қўнгузлик*, *Сариғлик* (сарикбош ўти ўсадиган жой), *Каттачитир* (читир ўсадиган жой), *Такаучди*, *Назаручди* (Зинак қишлоғи).

Тепалик номи: *Киндиктепа* (шаклига кўра номланган) (Қизилбош қишлоғи).

Жар номи: *Тоғайдижари* (Қизилбош қишлоғи).

Тангининг номи: *Тангининг тўри* (тоғ тангининг ичкари, тўр томони) (Қизилбош қишлоғи), *Эшакўтмас* (тоғдаги жой, танги. Икки тош орасидан эшак тўқими билан ўтаолмайдиган танги. Тоғликлар бундай жойни “Тўқим тикилди” деб ҳам атайдилар) (Зинак қишлоғи).

Қоя номи: *Қизилқоя* (Қизилтўриқ қишлоғи).

Қир номи: *Мингбошидигаеси* (тоғ қири) (Зинак қишлоғи).

Сайхонлик номи: *Мулланинг юрти* (муллага тегишли худуд, сайхонлик). (Қизилтўриқ қишлоғи).

Қабр номи: *Бойваччавўлгантоғ* - отасини норози қилиб ўлган бойваччанинг қабри номи (Зинак қишлоғи).

Ўрганилаётган худудда сув номлари, яъни гидронимлар билан боғлиқ қуйидаги атамалар қайд қилинди:

Оқсибобосой, *Тегирмонбошисой*, *Кўрбулоқ* -суви ёзда куриб қоладиган булоқ, *Қуруқсой*, *Иссиқчашма* (Қизилбош), *Тоғариқ*, *Каттаариқ*, *Бошбулоқ*, *Яхтон чашма*, *Аликалли сойи*, *Какликбулоқ*, *Зинаксой*, *Зиндонсой*-ботқоқлик (Зинак). *Қудуқ* (тоғ кудуғи) (Қизилтўриқ қишлоғи).

Шунингдек, мазкур худудда *Жумайўл* (Қизилбош) ва *Чуватма* (Қизилтўриқ) сингари одонимлар, яъни йўл номлари ҳам қайд қилинди.

Юқорида кўриб ўтилган микропонимлар таҳлили улар

орасида маҳаллий терминлар, яъни газа, бет, чақил, тўр; морфологик шакллар: -ди,-ни (-нинг),-лик,-лик,-луг(-ли) ва бошқа диалектал ҳодисалар учрашини кўрсатди. Мазкур ҳолат кичик географик объектларнинг номларини ёзиб олиш, тадқиқ қилиш бу борадаги ишларнинг ҳам аҳамияти муҳимлигини кўрсатади.

“ГЕПАКС ЭЙРЕМЕНОН” ЁКИ ОККАЗИОНАЛ ТОПОНИМЛАР

Ўзбек топонимикасида окказионал номлар махсус ўрганилганича йўқ. Географик номларнинг мазкур тури топонимларнинг пайдо бўлишидаги илк босқичдир.

Окказионал топонимлар (лотинча окказио -”тасодифий” сўздан) айрим кишилар ёки ёзувчилар томонидан яратилган ва бир мартагина қўлланилиб кенг халқ оммаси тилидан ўрин олмаган географик номлардир (мазкур термин илк марта рус тилида сўз ясалиши масаласи юзасидан ёзилган мақолада қўлланилган (Фельдман, Окказиональные слова..., 1957, 4). Грек тилидаги “гепахс эйременон”(окказионал сўз) термини ҳам мазкур маънода бўлиб, сўзловчи ёки ёзувчи томонидан “бир марта”гина қўлланиладиган сўз ёки иборадир (Ахманова, Словарь...,1969,95).

Географик номлар одатда бир объектни худди шу турдаги бошқа бир объектдан фарқлаш заруриятидан келиб чиқади. Шу маънода окказионал номларнинг аҳамияти, пайдо бўлиши, уларнинг умумхалқ лексикасидан ўрин олиш ёки олмаслиги масаласини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Окказионал номларни ўрганиш мақсадида биз Ургут туманидаги собиқ “Янгиарик”жамоа хўжалиги 8-бригада бошлиқларидан бирининг хўжалик дафтарида сақланиб қолган ёзувларни кўздан кечирдик. Маълумки, шўролар даврида ҳар бир янги хўжалик йилида экин майдонлари қайта ўлчанар ва табиийки, ушбу ҳолат чек ерлари номларининг ҳар сафар ўзгаришига сабаб бўлар эди. Шунингдек, бригада бошлигининг ўзгариши ҳам ер майдони (чек ери) номининг

янгиланишига сабаб бўларди.

Биз танлаб олган 1996 йилнинг хўжалик ҳисоби дафтаридида 300 дан зиёд кишига экин майдони ўлчаб берилганлиги қайд қилинган. Шунга қарамасдан, мазкур ерлар ҳақида гап кетар экан, дафтарда 25 топоним (бу ўринда окказионал номлар асосий процентни ташкил қилади) берилган холос. Демак, 118 га ери бўлган бригаданинг 25 та яхлит экин майдони бўлиб, бунда бригада бошлиғи ҳар бир экин майдони кимнинг ери билан бошланишига қараб (баъзи ҳолларда ернинг доимий номи бўлади) ном берган. Қайд қилганимиздек, бу номлар окказионал характерда бўлиб, муқим бўлмаган.

Кўрилган манбада экин майдонига ном беришда антропонимик хўсусият устунлик қилади. Баъзи ҳолларда эса объект билан боғлиқ турли белгилар, жумладан, мозор, шийпон, боғ ва ҳоказоларнинг мавжудлиги ҳам асос бўлган. Масалан, *Мозорни(нг) пастки қартаси* (қарта-участка, чек ер, ер майдони маъносиди), *Мозорни(нг) устки узун томонидаги ер*, *Қувурни(нг) устидаги ер*, *Шийпонни(нг) ёнбошидаги қарта*, *Санақулбовани(нг) (боғ) майдони пасткидаги ер*, *Аллани(нг) боғини(нг) пастки қартаси*, *Қумполдаги қарта*, *Эски олма майдони*, *Эргаш акани(нг) уйини(нг) ён томонидаги қарта*, *Ўлдаги галла майдони*, *Уч уйини(нг) қартаси*, *Шийпонни(нг) остидидаги галла майдони*, *Ўрта адир каби* номлар қайд қилинган. Мазкур топонимлар тасвирийлик хўсусиятига эга бўлиб, ўқувчи ёки тингловчи гап кетаётган ерлар билан таниш бўлса, объект ҳақида тасаввурга эга бўла олади. Таркибли топонимлар турини ташкил қилувчи бундай номлар одатда икки ёки ундан ортиқ мустақил сўздан иборат содда ёки ёйиқ сўзлар бирикмасидан ташкил топган бўлади. Таққосланг. *Ўрта адир* - сўз бирикмаси, *Эргаш акани(нг) уйини(нг) ён томонидаги қарта* - ёйиқ сўз бирикмаси.

Юқоридаги топонимлар орасида *Қум пол*, *Уч уйли*, *Эски олма майдон*, *Ўл*, *Ўрта адир*, *Шийпон* каби номлар аллақачон муқим топонимлар қаторидан ўрин олган бўлиб, мазкур қишлоқ аҳолиси аъзоларининг кўпчилиги томонидан амалда фаол қўлланиб келаётган географик номлар сирасига

кирганига анча бўлди. Аммо киши номлари билан боғлиқ номлар хусусида бундай деб бўлмайди. Қайд қилганимиздек, ҳар бир янги хўжалик йилида ерни қайта тақсим қилишда улардан айримларининг номлари ҳам ўзгариб борган.

Окказионал топонимлар учун характерли хусусиятлардан бири уларнинг географик терминлар билан доимий тарзда келишидир. Чунончи "қарта", "ер", "майдон", "ғалла майдони", "адир" сингари географик терминлар топонимнинг жойлашган ўрни, тупроғи, экин тури сингари ҳолатларни белгилаб беради.

Окказионал топонимлар умумхалқ лексикасидан ўрин олган топонимларга нисбатан субъектив баҳо хусусиятларини ўзида кўпроқ ташийди. Бу турдаги топонимларда объектни белгиловчи, яъни атовчи кишилар томонидан мавжуд модаллик муносабати яққол кўриниб туради. Изоҳловчи-изоҳланмиш характеридаги бундай номлар касб – корни ёки мутахассисликни (*Мурот малимининг қартаси, Уста Асли қартаси*), ёш жиҳатдан фарқни кўрсатиши мумкин (*Аззам аканинг қартаси, Ризо аканинг қартаси*)-қишлоқда иккита Аъзам, иккита Ризо исмли шахслар бор. Ном қуювчи ёши улуг киши номига ака сўзини қўшиб ишлатган. Меҳрожнинг қартаси топонимида эса ёшнинг кичиклиги ҳисобга олинган. Бироқ, *Тошпўлатнинг қартаси* каби номларда ёш эътиборга олинмаган. Чунки Тошпўлат бригадирдан бир неча ёш катта. Демак, бундай номлар атовчининг субъектив муносабатини ўзида яққол кўрсатиб туриши билан характерланади.

Окказионал топонимлар кўпроқ бадий, шунингдек, сўзлашув услубига хос ходисадир. Жумладан, Мурод Муҳаммад Дўстнинг "Лолазор", Шукур Холмирзаевнинг "Олабўжи" каби романларидаги бир қатор географик номлар мазкур асарлар чегарасидан ташқарида қўлланилмаслиги билан характерланади.

Бу турдаги номлар кишилар орасидаги коммуникацияда кўп учрайди (Лопатин, Рождение .., 1973, 95). Окказионал номлар кундалик турмушимизнинг ажралмас таркибий бир қисми бўлиб, улар сон жиҳатдан бошқа номларга нисбатан анча кўп. Чунончи, оғзаки сўзлашув нутқида уларнинг

қўлланиши кўпроқ процентни ташкил қилади. Ўзтибор беринг: -“Карим аканинг уйи қасрда? -Автобусдан тушгач, ўнг қўл томондаги йўлдан борсангиз, учинчи дарвоза”. Бу диалогдаги “ўнг қўл томондаги учинчи дарвоза” сўз бирикмаси адрес характеридаги бирикма бўлиб, окказионал номдир. “Инсон керакли сўзни ишлатиш жараёнида ўзи ҳам ўйлаб ўтирмасдан ихтиёрсиз равишда турли сўзлардан (номлардан) фойдаланади. Бу сўз (ном) суҳбатдошига тушунарли бўлса бас” (Горнфельд, Муки слова, 1927,171).

Окказионал номлар географик номларнинг ҳосил бўлишида асос сифатида муҳим ўрин тутади. Шу жиҳатдан, бундай номларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши, ёйиқ сўз бирикмаларининг ййиқ ҳолатга келиши каби ҳодисалар уларнинг илмий қийматини кўрсатади. Шу маънода айрим бадий асарлар ва ҳужжатларларда қайд қилинган окказионал географик номлар ҳам топонимика учун маълум аҳамиятга эга. Демак, тилимизда пайдо бўлган ҳар қандай ном ўзининг функциясига кўра тадқиқ қилишга арзийдиган тил бирлиги сифатида қаралиши ва ўрганилиши керак.

В. Л. ВЯТКИН - ТОПОНИМИСТ ОЛИМ

Йирик географик объектлар – дарё, тоғ, шаҳар ва бошқаларнинг номлари вақт синовларига бардош беришлари билан ажралиб туради. Катта дарёлар, тоғлар ва шаҳарлар номларининг қадимийлиги ҳам шу билан боғлиқ. Географик номларнинг иккинчи бир тури микротопонимларда эса, аксинча, тез-тез янгиланиб, ўзгариб туриш ҳодисаси кузатилади.

Шунга қарамадан, топонимлар ўзининг консервативлиги билан тил системасининг бошқа сатҳларидан кескин фарқ қилади. Географик номлар таркибидаги фонетик ўзгаришлар кўпроқ у ёки бу ҳудуднинг аҳолиси таркибида юз берган ўзгаришлар билан боғлиқ бўлиб, кўпчилик ҳолларда субстрат топонимлар бошқа тил

вакиллари томонидан шаклан ўзгартирилиши натижасидда янги кифога эга бўла боради. Айрим ҳолларда географик номлар бутунлай янгиси билан алмаштирилади. Эски номлар билан бирга унинг таркибида ифодаланган информация ҳам ўтмишга айланади.

Географик объектлар номларининг ўзгариб бориши узлуксиз жараён бўлиб, унинг интенсивлиги турли даврларда турлича кечади. Айниқса, инсон томонидан бунёд этилган объектлар аҳоли пунктларининг номлари тез-тез ўзгариб туради. Бу турли тарихий воқеалар, сиёсий, иқтисодий, лисоний ва бошқа омиллар таъсирида юз беради (Поспелов, Топонимика в школьной..., 1981, 144-145).

Ўзгарган номлар кўпинча тарихий ва географияга доир асарларда, турли вақф ҳужжатларида, эски хариталар, битиклар ҳамда бошқа манбаларда учрайди. Бундай номларни ўрганиш ўтмишни тиклаш, тил материалларини, аждодлар тарихини ёритишда муҳим қимматга эга.

Юқоридаги манбалардан бири вақф ҳужжатлари топонимист олимлар диққатини анчадан бери ўзига жалб қилиб келмоқда. Вақфларда қайд қилинган топонимлар бошқа манбалардаги географик номлардан ўзининг аниқлиги, объектлар ҳудуди белгилаб берилганлиги, санасининг кўрсатилганлиги сингари хусусиятлари билан географик номларнинг бошқа турларидан устун туради. Бундан ташқари, вақф ҳужжатларидаги номлар қадимий шаклда сақланган.

Вақф ҳужжатларидан топонимик манба сифатида илк марта В.Л.Вяткин (1853-1932) фойдаланган эди. Унинг “Самарқанд вилояти тарихий географиясига доир материаллар” (1902) асарида юзлаб объектларнинг номлари тарихи, этимологияси билан бирга уларнинг жойлашган ҳудуди, шунингдек, бу номлар таркибида юз берган фонетик ўзгаришлар, алмашишлар ва бошқа ҳолатлар ҳам берилганки, бу маълумотлар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотганича йўқ.

В.Л.Вяткиннинг мазкур китоби ўз вақтида илмий жамоатчиликнинг юксак баҳосига сазовор бўлган эди

(Бартольд, Сочинения, III, 1965, 268-273). Кейинчалик ўлкамиз ўтмиши билан шугулланган кўпчилик тарихчи олимлар бу асарга тез-тез мурожаат қилишиб, унинг ютуқ ва камчиликларига ўз муносабатларини билдириб келишмоқда (Чехович, Самаркандские документы..., 1974, 430-440). Шунга қарамасдан, мазкур асар тўлиқ ўрганилган деб бўлмайди.

Олим китобида XV –XIX асрларга оид тарихий, агиографик асарлар ва вақф ҳужжатларидаги манбаларга таянган ҳолда Самарқанд шаҳри, унинг маҳаллотлари, Шовдор, Нимсуғуд, Кабуд, Соғарж ва бошқа туманлар, уларнинг ҳудуди, топонимияси ҳақида қисқача маълумот беради. В.Л.Вяткин темурийлар даври Самарқанднинг топографияси ҳақида фикр юритар экан, Шайхзода (кейинчалик Пойқабок), Оҳанин, Фируза, Сўзангарон, Коризгоҳ, Чорсу дарвозазалари, Сафед, Амир Бурундук, Жавзония мадрасалари, Маҳдуми Хоразмий хонақоси, Аловиддин Кўкалдош мачити, шунингдек, бир қатор кўча, маҳалла, бозор, майдон, қабристонларнинг номларини қайд қилади. Бу номларнинг кўпчилиги бугунги кунда тарихий ёдгорлик сифатида қимматлидир.

Асарда олим ўз давридаги географик объектларнинг номларида юз берган ўзгаришлар, уларнинг сабабларини аниқлаш кабиларга ҳам эътибор қаратади. Бу билан В.Л.Вяткин тарихий топонимияни қиёсий ўрганиш ишини ҳам бошлаб беради. Олимнинг мазкур ишини кейинчалик О.Д.Чехович, Р.Мукминова сингари тарихчилар ишларида ҳам кузатамиз. Гарчи улар махсус топонимик тадқиқотлар олиб бормаган бўлсалар-да, ўз ишларида бевосита В.Л.Вяткин асарига мурожаат қилишиб, уни танқидий ўрганганлар.

Фикримизнинг далили сифатида бевосита вилоятимиз топонимияси билан боғлиқ бир нечта топонимга эътиборингизни қаратмоқчимиз. Сиз уларда давр ўтиши билан юз берган ўзгаришлар ҳақида маълумотга эга бўласиз. Масалан,

АДАК(АНДАК). Алиобод туманидаги қишлоқ. Ҳозирги Пойариқ туманидаги Ўймовут қишлоғи ўрнида бўлган

(Вяткин. Материалы..., 1902, 64; Список населенных мест Узбекской ССР, вып. 11, 1925, 73).

ГҶРКОВ. Даргом канали бўйидаги қишлоқ. Ҳозирги Миёнқов қишлоғи ўрнида бўлган (Вяткин. Материалы..., 1902, 45).

ЙЛКАНД. Миёнқовнинг қуйи қисмида, Қорадарё ёнидаги қишлоқ, Ҳозирги Муллақишлоқ ўрнида ёки ундан бир км. масофада бўлган (Вяткин. Материалы..., 1902, 49).

ЗАФРАНЖИ. Самарқанднинг жануби гарбий қисмида жойлашган қишлоқ. Даргом каналига яқин, Гўрков қишлоғининг шарқий қисмида бўлган (эҳтимол ҳозирги Балхияни боло қишлоғи ўрнида бўлган) (Вяткин. Материалы..., 1902, 45).

ЗАТАН. XVIII асрда Заҳтан шаклида тилга олинади. Миёнқовнинг юқори қисмидаги йирик қишлоқлардан бири. Затан кейинчалик иккига, яъни Қўшқўрғон ва Дўланга ажралган (Чехович, Самарқандские документы..., 1974, 270). В.Л.Вяткиннинг фикрига кўра, Затан ҳозирги Қўшқўрғон ўрнида бўлган.

МАЗАРАК. Ҳозирги Тортувли қишлоғининг эски номи. Манбаларда Мазарак кейинчалик икки қишлоққа бўлиниб кетганлиги таъкидланади. Улардан бири Капақишлоқ бўлиб, кейинчалик Мирқанд (Даҳбед волости) деб атала бошлаган. Иккинчиси Шаҳоб волостидаги Туртигар (Тўртайғир) дир (Чехович, Самарқандские документы..., 1974, 270).

ҲАҚДИЗА. Ҳозирги Бўтанач қишлоғининг эски номи. Тортувли қишлоғининг шарқ томонида жойлашган. О.Д.Чехович фикрича, Ҳақдиза кейинчалик Бўтатоғ ва Қиёт қишлоқларига бўлинган.

Юқорида бир неча қишлоқ номи мисолида топонимлар давр ўтиши билан янгилашини кўрдик. В.Л.Вяткин географик номларни ўрганар экан, вилоятимиз тарихий топонимиясида шакл ва маъно жиҳатдаги ўзгарган номлар кўп эканлигини кўрсатади. Қуйида олим асарида тилга олинган ва ўз номларини ўзгартирган қишлоқлар рўйхатини келтирамиз:

САМАРҚАНД МАҲАЛЛЮТИ БҶЙИЧА. *Ҳожа Кафиър*

маҳалласи - Хожжа Аҳрор, Шаҳидонхона қишлоқлари, Фарундиза ва Фағдиза- Қавчунон, Шарифи Дуржи - Хожжа, Ям- Чўмичли, Найманон - Қўштамғали.

ШОВДОР ТУМАНИ БЎЙИЧА. Испандиза - Испанди, Аббосариқ - Янгиариқ, Қораунас - Қозонариқ, Маздахин ёки Мазахин - Навбахчиён, Шайхон- Каттақўргонариқ, Аббос чўли - Чигирткали чўли, Кабутархона - Қўтирбулоқ, Мулки Тобон - Пайшанбисиёб, Муни - Навқаз, Қўтармаариқ - Хожжа Чорук, Бағурдак - Бадал, Аркут - Уреут, Хожжа Будух - Хўжайдуқ, Губдин - Работи Ўтаб, Нофаҳи (қўриқ) - Суюнкент, Айшобод - Янгиболо, Фаррошон, Фарроши Хўжа Гунжсала - Гунжсойиши, Чаҳорпарча - Қавола, Зарби Фароҳашид - Равонак.

АНҲОР ТУМАНИ БЎЙИЧА. Туркина - Туркманқишлоқ, Заҳоб ёки Гадо - Ошиқота, Сункент - Фаҳишушуда, Марудак - Асбоби Маволи, Кошон - Кошонота, Растафигон - Бойлиота, Навқариқ - Қирғизариқ, Қалъайи Қамбарбий - Пайшанба, Фарахин - Кадан, Фарахинариқ - Носиробод, Диюк кўли - Чархкўл, Хўжа Карзан - Хўжа Кордзан, Дабул ёки Добил - Дабул қишлоқ, Ачиқ - Аччи, Зарганлик - Игрикул, Аталиқ - Иртемшар, Бўричак - Сассиқнайман, Чучук Абдал - Қўқонди, Пайшанби - Торариқ, Сарикўланг - Қорагупта, Чолтут - Чортут, Навқақишлоқ - Қирғизқишлоқ.

НИМСУҒУД ЁКИ АФАРИНКЕНТ ТУМАНИ. Ваиж (Доиж) - Лойиши, Ялғузбоғ - Яккабоғ, Ҳиндувон - Қангли, Кўли Шайдар - Кўли Буқа, Унабод - Чавка, Хилхона - Фаниқи, Хилваттепа - Султон, Оқўрда - Жар, Тархон - Дархон.

СОҒАРЖ ВИЛОЯТИ (ТУМАНИ) БЎЙИЧА. Душанбекўргон - Янгиқўргон, Сулаймоншаҳарариқ - Қораариқ, Қарлуқ ёки Қарлуқота - Тепақўргон, Шўрқишлоқ - Қирқийигит, Чўнка - Қангли.

СУҒУДИ КАЛОН ТУМАНИ БЎЙИЧА. Саид Аху - Сайдов, Султони - Мирзаариқ, Арму - Қўнғирот, Мукри Қора - Хача Мукри, Хартанг - Хўжа Исмоил, Абдурахмонхўжа - Тарнов, Чоштуда - Чоштепа, Килмон(Калмон) - Холмон (Жодугархўжа деб ҳам юритилади), Деҳинав - Ўкпан, Артуқмўйтан - Эрназарқўргон, Сассиқсарой - Эшимоқсоқ,

Қарягач ёки Қаригач - Қирғичи, Иштихонариқ - Тенгизариқ (аввалги номи Шайхон), Хазан - Қозон, Кабутархона - Уйшунтепа, Турк - Тошлоқ, Янги ёки Намақриза - Хўжалик.

ШЕРОЗ ТУМАНИ БЎЙИЧА. *Шероз - Миср, Кабуд - Бешариқ.*

Кўриб ўтганимиздек, географик номлар системасидаги айрим номлар янгиланиб боради. Бунда у янги давр талабларига жавоб берадиган номларни яратади. Ўзи учун ёт бўлган тил бирликларини сиқиб чиқаради. Эски номлар эса тарих мулкига айланиб боради. Шунга қарамасдан, уларни ўрганиш ўлкамиз тарихи, тили, деалектологияси билан шуғулланувчиларга бой материал беради. Демак, тарихимизнинг жонли гувоҳи бўлган топонимларни ўрганишда бошқа манбалар қатори вақф хужжатларининг ҳам аҳамияти каттадир.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДАГИ ТОПОНИМИК СИЁСАТ

Географик номларда тилнинг социал хусусиятлари унинг бошқа сатҳларига нисбатан ўз ифодасини кўпроқ топади. Демак, мамлакат ижтимоий ҳаётида юз бераётган ҳодисалар энг аввало унинг топонимиясида кўзга ташланади

Республикамиз топонимиясининг истиқлол арафасида ва мустақиллик йилларида кескин ўзгаришларга учраганлиги ҳам шу билан изоҳланади. Тўғри, географик номларни янгилаш, ўзгартириш ҳодисалари истиқлолдан илгари ҳам мавжуд эди. Аммо шуни таъкидлаш керакки, шўролар давридаги ўзгаришлар билан истиқлол давридаги топонимларнинг ўзгартирилиши орасида анча катта фарқ бор. Чунки ўтмишда географик номлар мавжуд тузумнинг сиёсий мақсадларига, аввало, мафқурасига ҳизмат қилар эди.

Ҳар қандай ҳудуднинг географик номлар системаси унинг қайси давлатга тегишли эканлигини, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий тузумини, ундаги ҳукмрон мафқуранинг қиёфасини белгилаб беради. Бу давлатнинг «тил сиёсати,

унинг асосий таркибий қисмларидан бири топонимик, яъни жой номларига муносибат сиёсати» билан узвий боғлиқ.

Топонимиядаги сиёсий-ижтимоий янгиликлар, айниқса, инқилоблар даврида яққол кўзга ташланади. Масалан, 1789-1794 йилларда юз берган француз буржуа инқилоби пайтида мамлакатдаги авлиёлар номи билан аталган кўплаб қишлоқларнинг номлари янгиси билан алмаштирилди. Париждаги Людовик XVI майдони Инқилоб майдони (ҳозир Конкорд - Бирдамлик) деб аталди. Умуман, тахтдан туширилган ҳукмдорлар номи билан аталган топонимларнинг ўзгариши тез-тез учраб туради. Бундай ҳолат шўролар даврида ҳам кузатилди. Топонимлардан мафкуравий қурол сифатида фойдаланган шўро раҳбарлари кўплаб маҳаллий номларни йўқотиб, унинг ўрнига давлат арбоблари ва уларга хизмат қилган шахсларнинг номларини қўйишди. Натижада шахс номлари билан боғлиқ персонал топонимлар деб аталмиш миңлаб жой номлари пайдо бўлди. Улар на маҳаллий тил қонуниятларига, на тарихимизга, на миллий маданиятимизга тўғри келарди.

Географик объектлар номларининг янгиланиши маълум лингвистик ва экстралингвистик факторлар таъсирида юз беради, яъни географик номларнинг янгиланиши маълум топонимик қонуниятларга бўйсунди.

Қуйида уларнинг асосийларини кўрсатиб ўтишга ҳаракат қиламиз:

1. Мафкуравий талаблар туфайли номларни янгилаш. Бунда мамлакатда юз берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар натижасида янги давр талабларига жавоб бера олмайдиган номларнинг янгиланиши кўзда тутилади. Собиқ шўролар давридаги мустамлака мафкураси ғояларини тарғиб қилиш учун яратилган ва ўзбек тилига зўрлаб киритилган, тилимизнинг лисоний табиатига ўзлашиб, сингиб кетолмаган ёрлиқ характеридаги номларнинг янгиланиши, шаҳарларимиздаги кўплаб кўчалар, вилоятимиздаги қарийиб барча техсервислар номларини давр талабига жавоб берадиган номлар билан алмаштириш истиқлолдан сўнг миллий ва маънавий қадриятларимизни тиклаш йўлида

қўйилган илк қадамлардан бири бўлди. И.А.Каримов 1991 йил 30 августда бўлиб ўтган Биринчи чақириқ Ўзбекистон Олий Мажлисининг сессиясида ёғ мафкура билан боғлиқ нотабий, миллий бўлмаган номларни янги номлар билан алмаштириш лозимлиги тўғрисида фикр билдирган эди. Самарқанд шаҳридаги қатор кўчалар номларининг ўзгартирилиши (масалан, Бабушкин-Бобораҳим Машраб, Пилота-Бойсунқур Мирзо, Чемпион –Пайрав Сулаймоний, Титов –Рудакий, Национальная-Носир Хусрав каби), Ургут туманидаги М.Горький номли жамоа хўжалигининг “Акрамобод”, Ильич номли жамоа хўжалигини “Янгиариқ” техсервеси деб аталабошлаганлиги ва бошқа юзлаб номларнинг янгиланиши Президентимиз фикрининг тасдиғи бўлди.

Топонимлар маълум бир давр маҳсули сифатида ҳамма вақт олимлар ва жамоатчиликнинг диққат марказидадир. Мазкур ҳолат, айниқса, мустақиллик арафасида ва ундан кейинги йилларда яққол сезилди. Бунга биргина Самарқанд шаҳридаги кўча номларини ўзгартириш билан боғлиқ ишларга назар ташлашнинг ўзиёқ кифоя қилади. Самарқанд шаҳар хариталарининг 1990 ва 2002 йиллардаги нусхаларига киритилган номларни қиёсий ўрганиш улар орасида катта фарқ борлигини кўрсатади. Жумладан, 1990 йилда шаҳардаги мавжуд 359 та кўча номидан 213 таси рус тилига хос сўзлар, исмлар, фамилиялар билан боғлиқ бўлиб, бу жами номларнинг 76,5 фоизини ташкил қилган. Мустақиллик йилларида уларнинг қарийиб барчаси ўзгартирилди. Афсуски, янги қўйилган номларнинг ҳам асосий қисмини персонал номлар ташкил қилмоқда. Бирор шахс шаъни ёки хотирасига атаб қўйилган бундай номлар топонимларнинг нурсизланишига, бир хилликка олиб келади. Қизиғи шундаки, бундай номлар ҳар 5-10 йилда ўзгариб туради ёки тез ўзгаришга мойил бўлади.

Профессор А.Маматов Париж шаҳрида биронта ҳам майдон, кўча, хиёбон, мавзе, тарихий обида французларниг буюк намояндалари номи билан аталмаслигини қайд қилган эди (Маматов, Париж шаҳри., 1994, 35). Шу билан бирга ҳар

бир мамлакатнинг ўзига хос топонимик қонуниятлари борлигини ҳам ёдда тутиш керак. Демак, республикамиз шаҳарларидаги персонал номларнинг мавжудлиги табиий ҳолатдир. Лекин ҳар бир нарсанинг ўз чегараси бор, чунки ўринсиз қўйилган ном барибир ўзгаради.

2. Айрим аҳоли пунктларининг йириклашиши, бир-бири билан қўшилиши, яъни қишлоқ, шаҳар статусининг ўзгариши билан боғлиқ ҳолда янги ном қўйиш. Бундай пайтларда икки ҳолат кўзга ташланади. Биринчидан, бирлашган аҳоли пунктлардан бирининг номини танлаб олиш (бу ҳодиса кўпроқ учрайди), иккинчидан, бутунлай янги ном қўйиш. Бунда халқ вакиллари, маҳаллий ҳокимият фикри ҳисобга олинади. Масалан, ЎзР Олий кенгашининг 1987 йил 24 декабрдаги 2143-ХI рақамли фармони билан вилоятимизнинг Жомбой туманидаги Сарой ва Саройқишлоқ аҳоли пунктлари бирлаштирилиб Сарой, Бекбўта ва Қўрғонсабалақ аҳоли пунктлари бирлаштирилиб Бекбўта, Каттақўрғон туманидаги Ўртабурган ва Ўртақўрғон аҳоли пунктлари бирлаштирилиб Бурган деб ном берилди ва ҳоказо. Шунингдек, худди шу фармон билан Гўзалкент туманидаги (эндиликда Паст Дарғомга қўшиб юборилган туман) Роҳат ва Казак (аслида Қозок) аҳоли пунктлари бирлаштирилиб Гўзалкент номи қўйилди.

3. Маъноси “ёқимсиз” бўлган номларни ўзгартириш. Кўпчилик бундай номларни янгилаш тарафдори бўлишса, баъзи кишилар уларни тўласинча сақлаш тарафдоридирлар. Жумладан, Тошбақалар, Бузовлар, Илонлар сингари топонимларни олима С.С.Губаева патронимлар қаторига киритади (Губаева, Этнический состав..., 1983, 28-29). Кейинги пайтларда бундай номларни янгиси билан алмаштириш, кишиларга мақбул шаклини истеъмолга киритишга бўлган уриниш анъанага айланмоқда. Масалан, ЎзР Олий Кенгашининг 1987 йил 24 декабрдаги 2145-ХI рақамли фармони билан Пойариқ туманидаги Каллакесар аҳоли пункти номи Пахтакор деб ўзгартирилди. Ургут туманидаги Гулобод қишлоғи номи (эски номи Жомонтелпак) ҳам худди шу талаб асосида юзага келган. Самарқанд вилояти худудиди

бундай номлар сони кўп. Бироқ уларни янгилаш топонимика қонуниятларига тўғри келиш келмаслиги ҳисобга олиниши керак. Чунончи вилоятимиз туманларидаги Итқишлоқ, Жинлар, Чўммоқ (Нарпай), Бия, Ўпка, Тақақишлоқ (Каттакўрғон), Қизилкулоқ, Картепа, Ошпичоқ, Номозкал, Тентаковул, Ўлиқ қишлоқ (Иштихон), Чулдур, Кўрқишлоқ, Ялонғоч, Шохолқишлоқ (Тайлоқ), Хуркак, Карлар (Нуробод), Чиноққишлоқ, Ашкадиқишлоқ, Қувкалла (Кўшработ), Кампирўлди, Кўтаракал, Тентак, Калқишлоқ (Пойариқ), Иштонсиз (Жомбой) каби қишлоқлар номларини ўзгартириш ҳамма вақт ҳам тўғри бўлавермайди. Чунки юқоридаги каби номлар ўзларида тарихий, этнографик ёки бошқа маълумотларни ташиши мумкин. Шунинг учун бундай номлар аввал чуқур ўрганилиши, сўнгра уларни янгилаш масаласи ўйлаб кўрилиши керак. Бироқ Энабезори, Отабезори (Паст Дарғом, Ургут) каби қишлоқ ва гузарлар номларини ўзгартириш мақсадга мувофиқдир.

Топонимлар аждодлар ва авлодлар орасидаги асрий узвийликни таъминлашда ўзига хос занжир сифатида хизмат қилади. Айрим мамлакатларда, жумладан, Исландияда бу ақидага қатъий амал қилинади. Бу ердаги топонимларнинг бирортаси ҳам ўзгартирилмайди. Ҳар ҳолда 1900 йилдан бери бу мамлакатда янгиланган бирорта ҳам топоним қайд қилинмаган. Топонимист А.Суперанская худди шундай ҳолат Англияда ҳам мавжудлигини кўрсатади. Бу мамлакатда топонимларнинг янгиланиши ҳодисаси кам, дейди олима. Инглизлар ўз тилларида учрайдиган Суайнзед (“Чўчқабوشي”), Гриди Гайт (“Очкўз ичак”), Агли (“Хунук”), Насти (“Ифлос”) каби номларни фаол қўллашадими, бу уларнинг тарихий аъналарни сақлаб келаётганликларини кўрсатади (Суперанская, Что такое..., 1985, 148). Ваҳоланки, бизда бундай номларни ўзгартиришга мойиллик кучли.

Топонимларни ўзгартириш масаласи мазкур соҳа билан шуғулланувчи олимлар, маъмурий шахслар олдига жуда катта масъулият юклайди.

Маълумки, географик номлар кишилар ҳаётида муҳим ўрин тутаяди. Инсон ўзи яшаб турган жой, кўча, маҳалла,

туман ва шаҳар номи билан яқин алоқада бўлади. Топонимлар, айниқса, қадимий номлар ўзига хос тарихий ёдгорликлардир. Вундан ташқари, улар тил тарихига оид ноёб намуналар ҳисобланади. Шунинг учун уларни сақлаш, келгуси авлодга етказиш керак. Шу билан бирга эски номларнинг кўпи давр ўтиши билан ўз шаклини ўзгартирган, янги мазмунга эга бўлган. Натижада айрим номлар ўз маъносини йўқотган ҳолда бугунги кун кишисига тушунарсиз бўлиб қолган. Демак, уларнинг тарихини, этимологиясини ўрганиш жой номларига иккинчи ҳаёт бахш этиш кабидир.

Кўриниб турибдики, топонимика фани географик номлар, уларнинг вужудга келиши, тараққиёти, ўзгариши, этимологияси, янги номларнинг қўйилишини тартибга солиш ва бошқа масалалар билан шуғулланади. Бироқ бу борадаги муаммолар ҳалига қадар ўз ечимини топган эмас. Топонимика принципларини ишлаб чиқиш, унинг меъёрларини белгилаш долзарб масалалардан бўлиб турибди. Бу ҳозирги кун ўзбек топонимикаси олдига қўйилаётган талабларидан биридир. Шунинг учун Самарқанд вилояти тарихий номларини тиклаш, янги номларга мустақиллик даври руҳини сингдиришга бўлган интилишнинг кучайиши билан бу борадаги нуқсонлар ҳам кўзга ташланиб қолмоқда. Бунда топонимиканинг меъёрий қонунлари тўлиқ ишлаб чиқилмаганлиги ҳам сабаб бўлмоқда. Шунинг учун тилшунос олим Э.Бегматовнинг ном қўйиш мезонлари ҳақидаги фикрлари географик номларни тартибга келтириш ва янги номларнинг қўйилишида дастурул амал бўлаолади деган деган фикрда миз. Жумладан, олим маълум жойга, табиий-географик объектга қўйиладиган ном қўйидаги талабларга жавоб бериши керак, деб кўрсатади:

- ном ўзи ифодалаётган жойнинг маълум табиий, табиий
- географик хусусиятларини ифодалаши, ўша ўрин, объект билан алоқадор бўлмоғи керак;
- қўйилаётган ном ўша жойда яшовчи аҳоли тилининг хусусиятларига ёт бўлмаслиги, унга мос бўлмоғи лозим;
- жой номи кишиларнинг ўша ҳудудни осон топиб олишлари учун кўмаклашиши, ўша ўринни аниқлашда белги, мўлжаллик (ориентирлик) ролини ўйнаши керак;
- жой номларида тарихийлик, миллийлик, топонимик анъанавийлик сезилиб турмоғи керак;
- ном аниқ, содда ва тушунарли бўлиши керак.

Демак, жой номларини ўзгартирганда объект билан боғлиқ белги –хусусиятлар, тарихий ҳолат, тил ва бошқа жиҳатлар ҳисобга олиниши, номнинг маҳаллий аҳоли турмуши тарзи билан боғлиқ томонларига ҳам эътибор берилиши керак. Бу эса объектга қўйилаётган янги номнинг тил системасидан мустаҳкам ўрин эгаллашида асос бўлиб хизмат қилади.

ТАРИХИЙ - ЭТИМОЛОГИК ЛАВҲАЛАР

(САМАРҚАНДНИНГ ГЕОГРАФИК НОМЛАРИ)

АББОСАРИҚ. Ургут туманидаги Янгиариқ каналининг ўрта асрлардаги номи. Ариқнинг қуйи оқими Анҳор туманига бориб туташган. XVII-XVIII асрларда Жўйи Нав деб аталган, кейинчалик Янгиариқ деб аталабошлаган (Вяткин, Материалы..., 1902, 9; Мукминова, К истории..., 1966, 254-280). В.Л.Вяткин Муҳаммад Қозининг «Силсилат ул-орифин» асарида шу номдаги ариқ ва чўл тилга олинганлигини таъкидлайди. В.В.Бартольд Истахрий (X аср) берган маълумотларга асосланиб, бу канал ўрта асрларда Бармиш деб аталганлигини ва у бир кунлик йўл узоклиги масофасида эканлигини қайд қилади (Бартольд, I, 1963, 133-134) Ариқ 1464 йилда тузилган вақф хужжатида Жуйнав деб тилга олинади (Вяткин В.Л. Вакуфный документ Ишратхана. Мавзолей Ишратхана. Т., 1958, 124). Аштархонийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврларига келиб ташландиқ ҳолда бўлган ва кейинчалик ариқнинг бош томони тузатилиб, ундан яна сув оқабошлагач, Янгиариқ деб аталабошлаган. Ариқ ўзани кейинчалик доимий қазилиб турилган. Л.Соболев ўзининг “Зарафшон округи ҳақида географик ва статистик маълумотлар” (1874) китобида Янгиариқ каналининг 1827 йилда Самарқанд ҳокими Каттабек парвоначи томонидан қаздирилганлигини қайд этади. В.В.Бартольд ариқ Темурнинг ҳарбий саркардаларидан Аббос баҳодир номи билан аталган бўлиши мумкин, деган фикрни билдиради.

“Янги” сўзи топонимияда кўп қўлланиладиган терминлардан биридир. Жумладан, биргина Самарқанд вилоятидаги 21 та ариқ номи мазкур сўз иштироки билан ясалган.

АБДУРАЙИМБОВЛОН. Ургут туманидаги Янгиариқ каналининг ўнг қирғоғидан чиқарилган ариқ. Абдурахим (исм) ва “бовлон, боғлон” (минг уруғи тармоқларидан бири) сўзларидан ясалган гидроним.

АДАК (АНДАК). Алиобод (ҳозирги Пойарик) туманидаги қишлоқ. Уймовут қишлоғи ўрнида бўлган (Вяткин, Материалы..., 1902, 64, Список населенных мест..., 1925, 73).

АДАС. Тайлоқ туманидаги қишлоқлардан бири. Топонимист олимларнинг қайд қилишларича, кенагас уруғининг бир тармоғи андас деб аталади. Андас бора - бора адас бўлиб кетган (Набиев, Асроров. «Ўзбекистон ССР тарихи курси...», 1985, 96).

Анда сўзи «тутинган оға - ини «маъносида бўлиб, қадимий мўгул одатига кўра, икки уруғга тегишли кишиларнинг ўзаро дўстлашуви демакдир (Владимирцов, Общественный строй..., 1934. 60-61). – С. мўгул тилида кўплик қўшимчаси бўлиб, андас, адас «тутинганлар, тутинган оға-инилар» маъносидадир. Ҳозирги ўзбек тилида мазкур сўз «қуда -анда» қариндошлик атамасида сақланиб қолган.

Шунингдек, “адас” форс - тожик тили луғатларда жигарранг ловиянинг бир тури эканлиги қайд қилинган (Фарҳанги забони..., 1969, 39).

АЛЧИНАРИҚ. Оқдарё, Самарқанд, Каттакўрғон туманларидаги ариқларнинг номи. Алчин (олчин бир қанча туркий халқлар, шу жумладан, кичик жуз қозоқлари таркибига кирган йирик қабила (алшин). Олчинсолма – олчин қабиласи ариғи (Хоразм вилояти Боғот, Ҳазорасп туманлари).

АНДАК. Ургут туманидаги маҳалла номи. Каттакўрғон туманида ва Бухоро вилоятининг Ғиждувон туманларида ҳам Андоқ номли қишлоқлар бор.

АРНА. Оқдарё туманидаги ариқ. Хоразм шеvasида «арна» катта ариқ маъносида. Бу термин республикамизнинг Жиззах, Зомин, Ғаллаорол туманларида «сув ўйиб кетган жар» маъносида қўлланилади.

АРТИЗАН. Артезиан сўзининг маҳаллий талаффуздаги шакли. Франциядаги Артуа провинцияси номидан. Ер остидан босим кучи билан ўзи отилиб чиқадиған ва сув олиш учун қавланган қудуқлар (Шульц, Ўрта Осиё гидрографияси..., 1969, 274 -321). Артезиан қудуқ биринчи марта XII асрда Артуа вилоятида қазилган.

АСАДБАХРИН. Иштихон туманидаги ариқ номи. Каттакўрғон, Ургут туманларида ҳам Бахрин номли қишлоқ ва ариқлар бор. Тарихчи Б.Я.Владимирцов фикрича, бахрин турклашган мўғул қабилаларидан бўлиб, улар мўғуллар хукмронлиги даврида Дашти Қипчоққа келиб ўрнашганлар. XVIII—XIX асрларда бахринларнинг катта бир қисми Тошкент воҳаси, Фарғона ва Зарафшон водийларида ўтrockлашиб қолган. Бахрин қабиласи афсонавий Будунчардан тарқалган уруғлар орасида энг йирик тармоқ бўлиб, унинг катта ўғли Бааридаининг авлодидир (Владимирцов, Общественный., 1934, 49). «Жоме ат-таворих» асарининг муаллифи Рашид ад-дин Фазлуллохнинг (XIV аср) қайд қилишича, бахрин қабиласи туркий уруғлардан бўлиб, дурбан уруғига яқин ҳисобланган. Кўриниб турибдики, бахрин қадимий туркий уруғлардан бири бўлиб, Марказий Осиёдаги кўплаб жой атамалари таркибида учрайди.

АФРОСИЁБ. Самарқанд шахрининг қадимий вайронаси. В.Л.Вяткиннинг фикрича, Афросиёб номи XVII асрдан бошлаб ёзма манбаларда учрай бошлайди. Бунгача уни “Ҳисори кўҳна”, “Қалъаи кўҳна” (“Эски қалъа”) номлари билан тилга олишган. Эндиликда халқ тилида ҳам, илмий адабиётларда ҳам Афросиёб номи билан машхур.

В.А.Лившиц ёдгорлик номини Паршаб (сугдча Паршваб) – “Сиёб усти” сўзидан келиб чиққан, дейди. Бироқ Афросиёб номи билан боғлиқ географик номлар республикамизнинг бошқа жойларида ҳам кўплаб учрайди. Жумладан, Тошкент шахридаги Мингўрик ёдгорлигининг яна бир номи “Афросиёб ошхонаси”, “Шохнишинтепа” эса “Афросиёб тахти” деб аталади. Шунингдек, Китоб шахридаги ёдгорлик ҳам Афросиёб номи билан боғлиқ.

В.В.Бартольд ўрта аср араб муаллифлари асарларига таяниб, Афросиёбдаги бир қатор жой номларини қайд қилади. Жумладан, шахристондаги Асфизар маҳалласи, Араб амирларининг эски саройи, Жоме масжиди, Рофе ибн Лайс қасри сингари бир қатор географик номларни ўрганиш Афросиёбнинг топографиясини аниқлашда катта аҳамиятга эга.

Афросиёб XIII асрдаги мўғуллар хужумидан сўнг харобаликка юз тутган қадимий Самарқанд шаҳрининг маркази бўлиб, унинг афсонавий Турон шоҳи номи билан аталишида тепалик ёнидан оқиб ўтувчи Сиёб ариғининг алоқаси йўқ.

АЧИСОЙ. Паст Дарғом туманидаги гидроним. Вилоятимиз худудида Шўртепакўл, Шўрнавобулоғи (Ургут), Шўрбулоқ (Булунғур), Шўртепаарик (Оқдарё) каби номлар учрайди. Мазкур номларнинг баъзилари қишлоқ номлари билан алоқадор. Бироқ гидронимлар таркибида учрайдиган «шўр», «аччи» сингари терминлар бу объект фойдали қазилма билан боғлиқлигини кўрсатади. Бу борада геолог Р.Мусин шундай ёзади : «Агар жой номи Аччисув, Ашшибулоқ, Шўрсув, Шўрбулоқ деб аталса, у ерда албатта руда бўлади, чунки аччиқ тошлар сульфидларнинг ёки олтингургуртларнинг парчаланишидан ҳосил бўлади» (Мусин. Сўз маъзидан., 1967, 19).

БАҒУРТОҚ, БАҒУРДОҚ - Тайлоқ туманидаги қишлоқ. Ҳозирги Бадал. 1904 йил маълумотларига кўра, Бадал Қоровулбеги деб аталган (Вяткин, Материалы..., 1902, 33; Список населенных мест Самаркандской..., 1906. 2).

БАРКАТ (БАРКАД, АБАРКАД) - ўрта асрдаги шаҳарлардан бирининг номи. Бузмажин рустоғи(тумани)нинг маркази. Самарқанддан 4 фарсах (28-32 километр) масофада жойлашган. Темур даврида мазкур шаҳар ўрнида Шероз қалъаси қурилган. В.Л.Вяткин Шероз Ғазира қишлоғининг (Жомбой тумани) шимолий томонида бўлган, деб ёзган. Шероз номи XVII асрга қадар тарихий манбаларда учраб туради.

Маҳаллий аҳоли Миср номи билан аталадиган қадимий қалъа харобасини Шероз қалъасининг қолдиғи деб кўрсатишади.

Баркат (кейинчалик Шероз) шаҳри ўрта аср тарихида муҳим рол ўйнаган. Араблар даврида ҳам, темурийлар даврида ҳам мазкур шаҳар номи сиёсий воқеалар муносабати билан бир неча бор тилга олинган.

Академик Ю.Ф.Буряков Самарқанддан 30 км узоқликдаги масофада жойлашган Гиштлитера ёдгорлигини (Булуңгур тумани) Баркат шахри харобаси деб ёзади. Булуңгур канали бўйидаги Болғалитера ёдгорлигини эса Шероз шахри, деб изоҳлайди

Баркат номи сўғдча “бар” - баланд ва “кат” шахар, қишлоқ сўзларидан ташкил топган бўлиб, “Баланд шахар ёки қишлоқ” маъносидadır. Ўрта асрларда Бухорода ҳам худди шу номдаги қишлоқ бўлган.

БАҚАЛЧОҚ АРИҒИ. Жомбой туманидаги шу номдаги қишлоқ номидан ҳосил бўлган гидроним. Бақалчоқ парча - қипчоқ гуруҳига кирувчи уруғ.

БЕШБОЛААРИҒИ. Пастдарғом туманидаги арик. Қишлоқ номининг гидронимга кўчиши натижасида ҳосил бўлган атама. Ўзбек-қипчоқларнинг қорақипчоқ тармоғига кирувчи уруғлардан бири бешбола дейилади. Жомбой туманида ҳам Бешбола номи қишлоқ бор.

БОЙЛИОТА. Миёнқолнинг қадимий қишлоқларидан бири. Сўғд азизларидан Абул Ҳасан Растафигони мазори ушбу жойдадир. Қишлоқ XVI асргача Растивағн деб аталган. Ушбу топонимнинг этимологияси ҳақида турлича фикрлар бор. В.А.Лившиц қишлоқ номи Муғ битикларида тилга олинган деҳқон Рустнинг исми билан боғлиқ, дейди. О.И. Смирнова эса, қадимий Эрон илоҳи Рашна номига алоқадор деб изоҳлайди. Топонимнинг биринчи қисми адолат илоҳи Рашна номи ва иккинчи қисми “бағн” (сўғд тилида “ибодатхона”) сўзларидан ясалган ва Рашибағн шаклида бўлган ҳамда “Адолат илоҳи ибодатхонаси» маъносида, дейди. Қишлоқ номи кейинчалик талаффузда ўзгаришга учраб, Раст(и)-вағн деб атала бошланган. Агар сўғд тилида «русто» - қишлоқ сўзининг мавжудлигини ҳисобга олсак, мазкур номнинг маъносини «Қишлоқ ёки туман ибодатхонаси» деб изоҳлаш мумкин.

Қишлоқ қадимдан муқаддас жойлардан бири сифатида эъзозлаб келинган. Бу унинг кейинги номи – Бойлиотада ҳам ўз аксини топган.

БЎҒАЖИЛ. Оқдарё туманидаги арик ва қишлоқ номи.

Бўгажил очамайли, вахтамғали, кенагас, қозоқли каби қабила тармоқлари таркибига кирувчи уруг. Ариқ шу номдаги қишлоқ ёнидан оқиб ўтади.

БУЛУНҒУР. Вилоятимиздаги йирик ариқлардан бирининг номи. Шу номдаги қишлоқ ҳам бор. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида «Булунгур суйи» номи билан тилга олинган. В.Л.Вяткин фикрича, бу ариқ қадимий суғориш иншоотларидан бўлиб, унинг ўзани илгаридан мавжуд бўлган сойлик бўйлаб ўтган.

Ц.Д.Номинхоновнинг айтишига кўра, Булунгур мўғулча «лойқа сув» демақдир. Сурхондарё вилоятида Булунгур номли сой, Хитойнинг Гансу вилоятида Булуңцир, яъни Булунгур деган дарё бор.

Профессор Б.Ўринбоевнинг фикрича эса, булунгур умумтуркий сўз бўлиб, булунг, булун, яъни «бурчак охири, чегара ва қир, қир ён бағри, тоғ ён бағридаги сойлик, зов, тепалик қирраси» сўзларидан ташкил топган. Демак, Булунгур узунасига кетган ясси тоғлик бурчаги маъносини беради. Маҳаллий аҳоли уни Кумариқ номи билан ҳам юритади.

Туман маркази номи 1926 йилги аҳоли рўйхатида Ростовцево станцияси (бекати) деб тилга олинган, ўтган асрнинг 90-йилларига қадар эса Красногвардейск номи билан машҳур эди. Мустақилликдан сўнг Булунгур номи билан юритила бошлаган.

Худди шу тумандаги Темирйўлчи бекатининг номи ҳам мустақилликка қадар рус тили таъсирида Михайлово-Вальневское, Бол. Михайловка номлари билан аталиб келганлиги кекса кишилар хотирасида сақланиб қолган.

ВАЗКЕРД. Ургут туманидаги ўрта аср қишлоқларидан бири. Кўлөзма манбаларда Уркуд, Зардкерд, Вазкерд шаклларида учрайди. В.В.Бартольд қишлоқ номининг ўқилиши тўғри аниқланганича йўқ дейди Аммо Де Гуедан кейин В.В.Бартольд мазкур топонимни Вазкерд тарзида ўқишни тўғри деб топган. (Бартольд, Сочинение., I. (1963. 145). Самъоний Самарқанд шаҳридан 4 фарсах масофада жойлашган Вазд ёки Визд қишлоғи ҳақида маълумот беради.

Олимларнинг айтишларича, Ибн Хавқалда келтирилган Вазкерд ва Визд битта қишлоқ (Бартольд, IV, 1966, 91). Ибн Хавқал (X аср) Шовдор тоғи ёнбағридаги христианлар қишлоғи Вазкерд ҳақида тўхталар экан, шундай дейди: "Самарқанддан жанубда Шовдор тоғи бор. Самарқанд атрофида ҳавоси тоза, ерлари серҳосил ва яхши меваларга бой бундан бошқа туман йўқ. Аҳолиси соғлом ва келишган кишилардир. Туман 10 фарсахдан кўпроқ масофага чўзилган.

Шовдор тоғларида христиан(насоний)лар черкови бор, бу ерда улар йиғилишиб туришади ва уларнинг қалисоти ҳам шу ерда. Мен у ерда кўплаб ироқлик христианларни кўрдим. Черков доим христианлар билан гавжум. У кўчмас мулкка эга. Бу жой Вазгерд номи билан машхур» (Бартольд, Сочинение. IV. 1966, 99).

В.Л.Вяткин Вазкерд қишлоғи ҳозирги Қинғир қишлоғи ўрнида бўлган деб кўрсатади (Вяткин. Материалы..., 1902, 37).

Муғ ёзма битикларида 721 йилги Деваштич исёнида Хахсарлик ва Русталиклар қатори Вазкартликлар ҳам қатнашганликлари ёзилган. Демак, мазкур қишлоқ тарихи анча қадимийдир (Смирнова, Очерки..., 1970, 248).

"Визд" сўзи Яғнобдаги географик номлардан бири – Визди Ритда сақланиб қолган. А.Л.Хромовнинг қайд қилишича, Визди рит топоними "Визд дарахти ёлғиз ўсган жой" маъносини англатади (Хромов, Очерки..., 1975, 28).

Вазкерд, Визд топонимларининг этимологияси номаълум.

ВАРСИН. Тайлоқ туманидаги қишлоқ. (Самъоний асарида Нахшаб вилоятидаги Варсан қишлоғи қайд қилинган). Ҳозирги Самарқанд Панжакент йўлининг ўрта асрлардаги номи Дарб Варсанин бўлган. Шунга кўра, Самарқанд шаҳри дарвозаларидан бирининг номи ҳам Варсин деб аталган. Ўрта аср тарихий китобларида тилга олинган Варсанин (ҳозирги Варсин) қишлоғи шу йўл ёқасида бўлган. Қишлоқ ҳам, йўл ҳам ўз номини шаҳардан 4.5 километр узоқликда жойлашган Тали Варсин тепалиғи (қадимий кўрғон харобаси бўлиши мумкин) номидан олган. Жой номлари талаффузида айрим товушларнинг тушиб қолиши ҳодисасини

ҳисобга олсак, «Варсин» сўзини “вар”-қўрган, «сан(г)ин» - тош сўзларидан ташкил топган атама сифатида “Тошқўрган” деб изоҳлаш мумкин (Нафасов, Қашқадарё., 2009, 77).

Тали Варзин топоними Булунгур тумани Саричашма қишлоқ кенгашида ҳам учрайди (Материалы., 1927, 125).

ВАТКАН, ВАТАК. Ургут туманидаги қишлоқлар. Қашқадарё вилоятнинг Китоб туманида Ваткана номли қишлоқ бор. Ват сўзи суғд тилида “уй, ховли, қўра, сарой” маъноларини беради. Т.Нафасов хона (овул, қишлоқ, жой) сўзининг бир варианты “кана” деб қайд қилади. Суғд тилида “уй” маъносидаги “гамак” сўзи ҳам бор. Демак, Ваткан номи суғдча “қўрган”, “девор билан ўралган қалъа” маъноларини беради. Ватак – “ват” – “қишлоқ, қўрган” сўзи ва – ак –(ча) қўшимчаларидан ташкил топган бўлиб «қишлоқча» маъносидадир (Нафасов, Қашқадарё., 2009, 78).

1904-1905 йил аҳоли пунктлари рўйхатида Виткан қишлоғи қайд қилинган (Список населенных..., 1906, 31).

ГАВХОНАСОЙ. Булунгур туманидаги сой номи. Фортожикча «гав, гов» ва «хона», яъни ҳўкиз, мол ва хона сўзларидан тузилган ном. Сойда мавжуд бўлган қўтонга ишора. Ургут туманининг Ғўс ва Сойғўс қишлоқларида бундай қўтонларни гава деб аташади.

ГАРДОН. Жомбой туманидаги ариқ номи. Ургут туманида Гардонбулоқ гидроними бор. «Гардон, гардан «тоғ бели, тоғнинг икки чўққиси ўртасидаги қисми» маъносида (Хромов. Таджикская микропонимия., 1978. 61)

ДАРҒОМ. Канал. Сосонийлар даври диний афсоналари тўплами «Бундахешт»да «Суда», яъни Суғддаги Дарғаман (Дарғам) канали тилга олинади (Массон По поводу далекого., 1972, 22). В.В.Бартольд ўрта аср тарихчиси Истахрий асарида тилга олинган Барш каналини Дарғом билан бир бўлса керак, деб қайд қилади (Бартольд, 1 1963, 133-134). Дарғом номли қишлоқ ҳам бўлган (Вяткин, Материалы., 1902, 39).

Захириддин Муҳаммад Бобур ўз асарида Дарғом ҳақида шундай ёзади: «...Кўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуг руд айирибтурлар, балки дарёчалур, Дарғам суйи дерлар» (Бобур,

1966, 104). Розенфельд "дарғ" сўзи «дарёдан ажратилган иккинчи ёки учинчи даражали оқим, канал» маъносида, деб қайд қилади (Розенфельд, Таджикская топонимия..., 1980, 157).

ДРДУАРИҚ. Ургут туманидаги Ипакли қишлоғи ёнида Қозонариқ ариғидан чиқарилган тармоқ. Унинг ёнидаги яна бир тармоқ Кўнғиротариқ деб аталади. Дрду ёки дурдув номи билан аталувчи бу ариқ қўшни Чўмичли қишлоғи ерларини суғоради.

Рашид ад-дин «Жоме ат – таворих» асарида Ўғузхоннинг набираларидан бири Ойхон ҳақида гапирар экан, унинг ўгли Дордирға исмини ҳам тилга олади. Муаллиф «дордирға» сўзи «ҳокимиятни эгалловчи ва қонунларни амалга оширувчи» маъносида эканлигини таъкидлаган. Рашид ад-диннинг асарида қайд қилинган бу маълумотлар бошқа китобларда ҳам учрайди. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги 22 ўғуз қабилалари ҳақидаги маълумотда «тутирқа» номи ҳам келтирилган. Худди шундай фикр Абулғози Баҳодирхоннинг (XVII аср) «Шажараи тарокима» асарида ҳам келтирилган. Муаллиф ўғуз қабилаларини санар экан, уларнинг этимологияси ҳақида ҳам тўхталади ва «Дудурганинг маъноси юрт олмоқни ва ани сақламоқни билгичи темак бўлур», - деб ёзади.

Юқоридаги барча фикрлар битта, яъни дрду қабиласи ҳақидадир. Тутирқа, дордирға, дудурға битта сўзнинг турлича фонетик вариантларидир. Сўзнинг маъноси «тутмоқ, тутиб турмоқ» бўлиб, афтидан, Турк хоқонликлари давридаги «тутук, тудун» унвонлари ҳам ушбу маъно билан боғлиқ бўлса керак.

Ургут туманидаги Мирзақишлоқ қишлоғида истиқомат қилувчи бир гуруҳ оила ўзларини «дрдув тўп»га тегишли деб биладилар, аммо ўзларидан 2-3 км. узоқликдаги Дрдуварик ҳақида ҳеч нарса билмайдилар. Ушбу факт ўғуз қабилаларидан бўлган дурдув(дрду, дудурға)ларнинг ўзбек халқи таркибида этнографик гуруҳ сифатида сақланиб қолганлигини кўрсатади (дала материалларида додурғалар гуқлан туркманларнинг тўрт уруғидан бири сифатида тилга

олинади).

ЖАВТУК (ЖАВТУК АЛГАЛ). Ургут туманидаги қишлоқ. Туманда Юқори Алгал, Куйи Алгал номли қишлоқлар ҳам бор. Алгал - минг қабиласи уруғ тармоқларидан бири. Профессор Б.Ўринбоев Жавтук қишлоғи этимологияси ҳақида тўхталар экан, «окав, жаби» ўзбек миллати таркибига кирган қадимий уруғ, «туғ» сўзининг «ноғора, хон хузурида чалинадиган барабан, байроқ, дам олиб ўз туғини тиккан жой, тўғон» каби маънолари бор. Жавтук жоби уруғи вакилларининг ўз туғини тиккан жой демак», деб қайд қилади.

Рус олими А.Д.Гребенкин ўзи йиққан дала материалларига асосланиб, «алгал» минг қабиласининг тармоқларидан бири эканлигини кўрсатиб ўтган эди. Муаллиф минг қабиласи уч катта уруққа - тўғали, боғлон ва увоқтамғалига бўлинишини кўрсатиб, увоқтамғалиларни яна алгал, чавутжайли, ўрамас, тўқнамоз, кийикхўжа ва ярат тармоқлари борлигини қайд қилади (Гребенкин, Минг, 1874, 42). Мазкур уруғ тармоқларининг кейинчалик этнотопонимларга айланганлигини кузатамиз. Ургут туманидаги Ўрамас (Пахтачи туманида ҳам шу номдаги қишлоқ бор), Алгал (шунингдек, Жавтук Алгал ҳам) шу йўл билан ҳосил бўлган.

Тилшунос К.Марқасев Жанубий Ўзбекистон этнонимлари юзасидан олиб борган тадқиқотларида Чирокчи туманида яшовчи қипчоқларнинг қирқоёқ уругидаги бир тармоқ чавтик, чавтак деб аталишини қайд қилади. Човтик «чав, жов, жовлди» (шумовка) чўмич маъносида бўлиб, уруғ тамғаси човли (чўмич) шаклида бўлган деб кўрсатади. Човли номли қишлоқ Иштихон туманида ҳам бор. Бу човли этнотопоними ареали кенг эканлигини кўрсатади. Бизнингча, Жавтук Алгал қишлоғи номи этнотопоним бўлиб, алгал уругининг жавтук тармоғи яшайдиган жой демакдир. Қишлоқнинг ғарбий томонида Чўмичли номли қишлоқ ҳам бор.

Ўзбек қабилаларидан қипчоқ, қўнғирот, найман ва бошқалар таркибида «чўмич, чўмичли» сўзи билан боғлиқ этнонимлар кўп.

ЖОМБОЙ. Жомбой туманининг маркази. Аввалги номи Хашдала. Эски Жомбой (айрим манбаларда Жонбой тарзида ёзилган) топоними метонимия (боғликлик, алоқадорлик) йўли билан иккинчи бир аҳоли пункти номига айланган. Мазкур номнинг биринчи қисми “жом” сўзи мўғул тилида “бекат” маъносини билдиради. Ушбу сўзнинг “ём”, «ям», «жом» шакллари ҳам учрайди. Бу атама мўғуллар ҳукмронлиги даврида кенг тарқалган. Зомин туманидаги Ём қишлоғи, Самарқанд шаҳридаги Ёмини маҳалласи, Нуробод ва Каттакўрғон туманидаги Жом қишлоқлари ва бошқалар шулар жумласидандир. Тарихчи В.Л.Вяткин Самарқанд шаҳрига ёндош Чўмичли қишлоғининг аввалги номи Ём эканлигини қайд қилади. Атаманинг иккинчи қисми “бой” сўзи топонимикада “катта, улуг” маъноларида келади. Демак, Жомбой – “Катта бекат” маъносидадир.

Жомбой қишлоғи Қорадарё районида ҳам қайд этилган (Материалы., 1926, 99).

ЖУМАБОЗОР. Тайлоқ туманидаги йирик қишлоқлардан бири. Бу ерда бозор жума куни бўлганлиги туфайли шундай номланган. Ўтган асрнинг 70-йилларида ўлкамизга келган рус олими В.В.Радлов Зарафшон водийсидаги бозорлар ҳақида гапириб, Каттакўрғон туманидаги Пайшанба шаҳрида пайшанба куни, Жумабозорда эса жума кунлари бозор бўлишини қайд қилади. Душамбекўрғон (Оқдарё), Чоршамбе (Нарпай) қишлоқлари номлар ҳам бозор билан боғлиқ.

Янгикўрғон қишлоғи (Оқдарё тумани) кексалари ҳафта кунларини бозор бўлиб ўтадиган қишлоқлар номи билан аташади. Жумладан, Янгикўрғон (душамба), Метан (сешанба, пойарикликлар бу кунни Айловот деб аташади, чунки шу куни Айловот қишлоғида бозор бўлади), Чоршанба, Пайшанба, Жума, Челак (шанба) ва Бозор кун каби.

Жумабозор-арабча жамъ-жам бўлиш, тўпланиш ва бозор сўзларидан тузилган. Академик В.Бартольд мазкур термин ҳақида тўхталиб, бозор сўзи Олд Осиёнинг қадимги тилларидан бирига мансуб бўлиб, у дастлаб “дарвоза олдидаги иш” маъносида қўлланганлигини айтади.

“Ғиёс ул-луғат” муаллифи Муҳаммад Ғиёсиддин эса

мазкур терминга изоҳ бериб, ушбу сўз асли абозор, яъни або(уст кийимнинг бир тури) сотиладиган жой маъносида, деб таъриф беради. Топономист Т.Нафасов бозор сўзининг эроний тиллардаги қадимий шакли вазар, илк даврларда вачар, вацар, манихей (суғд тили ёдгорлиги) матнларида вацар бўлган, маъноси бозор, савдо қилинадиган жой эканлигини кўрсатади. Вачар сўзи қадимги эроний тилдан форс тожик тилларига бозор шаклида ўтган.

Вилоятимиздаги Эски Жума, Анҳоржума, Жума сингари жой номлари кўплаб учрайди. Шунингдек, қўшни Бухоро, Қашқадарё, Жиззах вилоятларида ҳам мазкур сўз ништирок этган географик номлар мавжуд.

Жумабозор қишлоғидаги табаррук жойлардан бири Имом Фахриддинхони шаҳид мазоридир. “Самария” китобида келтирилган маълумотларга кўра, турклар уни Шаҳсувор ота деб атайдилар. Бу мазор Дарғом аригининг яқинидадир. У ханафий мазҳабининг йирик муштаҳидларидан эди. Самарқанд шаҳридан унинг мазоригача уч тош келади.

ЗАРАФШОН. Дарё номи. Хитой манбаларида На-ми деб тилга олинган. (Бичурин (Иакинф) Собрание сведений..., 1950, 272-274). Шунга асосланиб, Томашек дарёнинг қадимги арийча номи «Номиқ» бўлган деган фикрни билдиради. (Tomashек. Sogdiana, p.19-20). Антик тарихчиларнинг асарларида Политимет («Хурматли») деб тилга олинган. Бу маҳаллий номнинг калькаси (таржимаси) бўлса керак.

Наршахийда Руди Мосаф шаклида тилга олинади (Наршахий, Бухоро тарихи, 1966, 15) Ўрта асрларда Зарафшон дарёси асосан Кўҳак номи билан машҳур бўлган. Шунингдек, Води ус-Сугд, Наҳр ул-Бухоро, Ҳаромком номлари билан ҳам тилга олинади (Мухаммаджонов, Қуйи Зарафшон..., 1972, 62 - 65).

XVIII аср бошларида баъзи бир манбаларда дарё Кўҳак номи билан бир қаторда “Зарафшон” деб ҳам ёзила бошлаган. Унинг кейинги номи биринчи марта “Тарихи Роқимий” асарида тилга олинади (Мухаммаджонов. Қуйи Зарафшон..., 1972, 65).

Бирок Захириддин Муҳаммад Бобурнинг кизи Гулбаданбегимнинг “Хумоюннома” асаридаги Зарафшон боғи ҳақидаги хикояга кўра, бу ном XVI асрда ҳам машҳур бўлган (С.А.Азимжанова. Государство Бабура в Кабуле и Индии. -Москва, Наука, 1977. -С.23).

Дарёнинг Зарафшон деб аталиши тўғрисидаги афсоналардан бирини К.Ф.Бутенев қуйидагича келтиради: «...македониялик Искандар дарёнинг юқори қисмида олтиндан тўғон қурдириб, сувни боғлаган. Олтин тўғондан оқиб ўтган сув уни ювиб, майда олтин заррачаларини ўзи билан қуйига олиб борган». Шунинг учун дарё “Зарафшон”, яъни “олтин келтирувчи” номини олган, дейди у (Бутенев. Минеральные богатства., 1842, 138). Баъзи олимлар Зарафшон дарёсининг этимологиясини дарё сувининг ҳаётбахш аҳамиятига боғлашади.

ЗАРГАРОН. Самарканд шаҳридаги маҳаллалардан бири. Тарихчи олим М.М.Абрамов унинг XVIII асрда пайдо бўлганлигини қайд этиб, маҳаллада яшовчиларнинг асосий қисми ўзбек ва тожиклардан иборатлиги, бир қисми эронийлар эканлигини ёзади. Бирок, Заргарон номи Жалолоддин Румий асарида қайд этилганини ҳисобга олсак, бу маҳалла тарихи анча қадимий эканлигини тахмин қилиш мумкин.

Маҳалла аҳолиси асосан аёллар учун тилла, кумуш ва бошқа рангли металллардан зеби - зийнат буюмлари ясаш билан машғул бўлганликлари учун Заргарон (Заргарлар) деб аталган.

ЗАРДБУЛОК. Ургут туманидаги булоқлардан бири. Форс-тожикча «зард» -талх, аччиқ ва ўзбекча булок сўзларидан ясалган ном. Гидронимияда Аччибулок, Аччисув каби номлар кўп учрайди.

ЗИНАК. Ургут туманидаги кишлок. Зин – суғд тилида тоғ бели(тоғнинг икки чўққи ўртасидаги қисми)дир. Зинак эса кичик тоғ бели демақдир. Атама суғдча зин – тоғ бели ва – ак(-ча) аффиксидан ташкил топган. Тожикистон Республикаси Хўжанд вилояти Айний туманида Зин номли мавзе ва Зинак номли маҳалла ҳам бор.

ИЛОНЛИСОЙ. Ургут туманидаги гидроним. Илонли номи кишлоқ ҳам бор. Тамғаси илонга ўхшаш уруғ, қабила номи билан боғлиқ гидроним. Ўлкашунос В. Кучерявихнинг айтишига кўра, Марказий Осиёда илон билан боғлиқ Илонсой, Жилонўти, Моргузар каби топонимлар кенг тарқалган. Халқ ривоятида айтилишича, Илонсойда ажина пайдо бўлиб, сув йўлини тўсган ва бу ерда қурғоқчилик бўлган. Шунда халқ Камқўтон тоғидаги Кўлбобо чашмасида яшовчи илонга мурожаат қилади. Илон кишилар илтимосини бажариб, тошларни кўпориб, сув йўлини очади. Ўзи эса кучсизланиб, тоғ чўққисига айланади. Шу пайтдан бошлаб сой Илонсой деб атала бошлаган (Кучерявих. Змеиные..., 1982, 4).

Мазкур сатрлар муаллифи илонсойлик кишилар билан суҳбат курганида, улар бу сойда ҳақиқатан ҳам илон кўплигини таъкидлашди.

ИСКА. Каттақўрғон туманидаги кишлоқлардан бирининг номи. Худди шу номдаги ариқ ҳам бўлган. Профессор Б. Ўринбоев мазкур ном қозоқларнинг қоракесак уруғи шохобчаларидан бири искана, иска кана билан боғлиқ деб кўрсатади.

Иска қишлоғи ва ариқ номи 1489 йилги вақф ҳужжатларида Иски шаклида қайд қилинган. Таркибида “иски, иска, искан, искотар” терминлари иштирок этган номлар вилоятимиз тарихий топонимиясида анчагинадир. Жумладан, С. Қораев Тожикистондаги Искандаркўл номи искотар-баланд, юқори сўзи билан боғлиқлигини кўрсатгани холда, Зарафшондан чиқарилган ўрта аср ариқларидан бирининг Искандаргом номи билан аталганлигини ҳам қайд қилади. Бу ариқ номи айрим манбаларда Эски Даргом ва Искандаргом деб тилга олинади. Аслида, деб ёзади олим, канал Искандаргом – иска-юқори ва ком, гом-канал, ариқ, яъни “юқори ариқ” маъносидир. Бизнингча, Иска қишлоғи номи ҳам “баланд, юқори” сўзи билан боғлиқ. Бу ўринда кишлоқ ариқ номи билан аталган ёки аксинча ҳолат юз берган бўлиши мумкин.

Худди шу ҳудудда Паст кишлоқ номи топоним

мавжудлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди.

ИСПАНЗА. Ургут туманидаги йирик қишлоқлардан бири. Ўрта аср вақфномаларида Испандиза тарзида қайд қилинган. Мазкур номнинг этимологияси (маъноси) ҳақида фикр юритган олима О.И.Смирнова фикрича, “Испанза “суғдча Аспантарматдиза – “ер илоҳининг қалъаси” сўзидан келиб чиққан. Самарқанд яқинида Испанди қишлоғи ва Дами Испанди номли ариқ ҳам бор.

ИШТИХОН. Туман маркази, вилоятимиздаги қадимий шаҳарлардан бири. Хитой йилномаси «Синь Тан шу» да Ғарбий Цао давлати ҳақида гап кетганда, унинг пойтахти Сэдиҳэн (Иштихон) тилга олинади (Малявкин, Танские хроники., 1989, 79). Ўрта аср араб тарихчилари эса Сугднинг араблар томонидан истило қилиниши муносабати билан мазкур номни илк марта тилга олишган.

Муҳаммад Жарир ат - Табарий 721 йил воқеалари ҳақида тўхталар экан, мазкур шаҳардан бўлган Собит Иштиханчи номини қайд қилади. Тарихчи олима О.И. Смирнова шаҳар номини «Саккиз ариқли» маъносида деб изоҳлайди (Смирнова, Очерки., 1970. 62). Ном ҳозирги пайтда туман маркази атамаси сифатида машхур.

Проф.В.Л.Вяткин ўрта аср вақф хужжатларида «қадимги катта ариқ» (наҳр) бўлган Иштихоннинг «Тенгиз ариқ» номи билан машхур бўлганлигини қайд этади. Олим Тенгиз ариқнинг қадимги номларидан бири Шейхон бўлганлигини ҳам кўрсатиб ўтади ва мазкур сўзнинг Иштихон атамаси билан оҳангдошлиги уларнинг бир ном эканлигини кўрсатади, дейди (В.Л.Вяткин, Материалы.,1970, 68).

Тарихий хужжатларда тилга олинган Иштихон каналининг ҳозирги номи ҳақида кейинги пайтларда янги фикрлар ўртага ташланмоқда. Жумладан, 1977-1980 йилларда Булунгур туманида археологик текширишлар олиб борган Х.Г.Ахунбабаевнинг фикрига кўра, Булунгур ариғи ўрта аср манбаларида тилга олинган Иштихон ариғига тўғри келади (Ахунбабаев. Археологические изучения., 1983, 156). Агар ўрта асрларда Зарафшон дарёсидан сув олган каналлар - чап қирғоқдаги Дарғам, Қорауннас, Аббосарик, ўнг

киргокдаги Бузмажин, Синавоб, Иштихон ва бошқаларни ҳисобга олсак, мазкур фикр ҳақиқатга яқин бўлиб чиқади.

ИСМИТАН. Иштихон туманидаги Митан қишлоғининг ўрта асрлардаги номи. Араб муаррихлари Самъоний ва Ёкутларнинг хабар беришларича, Кушония (Сугд) атрофидаги қишлоқлардан бири шу ном билан аталган. Тарихчи О.И. Смирнова Иштихон туманидаги Митан қишлоғи қадимги Исмитан бўлиши керак, деб қайд қилган.

КАДАН. Миёнколнинг қуйи қисми, Каттакўрғон шаҳрининг шимолий томонида 9-10 км. узоқликдаги масофада жойлашган йирик қишлоқлардан бири. XV-XVI аср вақф ҳужжатларида тилга олинади. Ҳужжатда "...Фарохин қишлоғи Самарқанд ноҳиясида бўлиб, Мазраайи Римик номи билан маълум", дейилади. Кўриниб турибдики, қишлоқ ўрта асрларда Фарохин номи билан машҳур бўлган. Х.Дониёров қадан уруғ номи эканлигини қайд қилган. Қашқадарё вилоятининг Муборак туманида қадан номли уруғ бор. Демак, қадан уруғи номи топоним ясалишига асос бўлган. Тарихий манбалардаги қадан қабиласи номи кейинчалик қадан тарзида талаффуз қилинган бўлса керак.

1904-1905 йил аҳоли пунктлари рўйхатида Жиззах уездидаги Сангзор волостида қарашли Тангатоқди қишлоқ жамоасидаги Қирққадан қишлоғи номи қайд қилинган (Список населен..., 1906, 78).

КОДАГЧАШМА. Ургут туманидаги гидроним (Ғўс қишлоғи). Кодаг деалектал сўз, бир томони очик, уч томони тоғ билан ўралган жой. Бундай жойларда ёввойи ҳайвонлар ҳужумидан сақланиш мумкин. Тоғда моллар кўпроқ кодагларда боқилади. Кодагчашма гидроними кодагдаги, яъни "ҳимоя жойдаги чашма, булоқ" маъносига.

КОФИРҚАЛЪА. Қадимги Фай (Пай) шаҳрининг харобаси ўрни бўлган тепалик. Ушбу шаҳар йирик магистрал канал – Нарпай (Наҳри Пай)нинг номланишига сабаб бўлган. Табарий Сугдда 720 йилда юз берган воқеалар ҳақида ҳикоя қилар экан, Фай шаҳри малиги (ҳокими) Туркҳокон ҳақида тўхталиб, у ўзининг 300 кишилиқ кўшини билан араб лашкарбошиси Мусаййиб ибн Бишрга келиб қўшилганлигини

таъкидлайди. Бундан кўринадики, Фай шаҳри ўрта аср Сугд тарихида йирик мавқеига эга бўлган марказлардан бири эканлиги билан ажралиб турган.

Самарқанд шаҳридан 12 км масофада Даргом канали бўйида яна бир қадимий ёдгорлик – Кофирқалъа тепалиги бор. Археологлар мазкур ёдгорликнинг V-VII асрларга оидлигини аниқлашган. Ҳар ҳолда вилоятимизда “кофир” термини иштирок этган географик номлар анчагина бўлиб, улар халқ ривоятлари билан чамбарчас боғлиқ.

КОШОНОТА. Каттақўрғон туманидаги қишлоқ. Манбаларда мазкур қишлоқ яқинида Навқатена номи тепалик бўлганлиги ҳам таъкидланади. Кушон давлати билан боғлиқ ном. III асрда Марказий Осиё кушонлари шоҳи Сугднинг Кушония шаҳрини ўз пойтахти қилиб танлайди (Тер-Мкртчян. Армянские источники..., 1979. 44).

Хитой манбаларида Кушония (ҳозирги Кошонота қишлоғи ўрнидаги шаҳар ва подшолик) Ҳе тарзида тилга олинади ва сугд князликларидан бири дейилади (баъзи манбаларда Цюйшуанницзя ёки Гуйшуанни деб ёзилган) ва қадимги Кангой подшолигига қарашли Фумо шаҳри территориясида эканлиги кўрсатилади (Малаявкин. Танские хроники..., 1989. 261).

В.Л.Вяткин вақф ҳужжатларида қайд қилинган Кошон қишлоғи ҳақида маълумот берар экан, кейинчалик бу қишлоқ Кошонота номи билан атала бошлаганлиги ва бу ерда шу номдаги авлиёнинг мазори мавжудлигини қайд қилади (Вяткин. Материалы..., 1902, 49).

Хитой тарихчиларининг ёзишларича, Кушонияда хитой, турк, эрон, рим ҳукмдорлари ва ҳинд браҳманлари суратлари тасвирланган йирик иморат бўлган (Chavannes, Documents. P.145).

Кушония Сугднинг энг обод шаҳри ҳисобланган (албатта, Самарқанддан кейин). Истахрий уни “сугд шаҳарларининг юраги” деб атайди. Шаҳар мусулмончиликка қадар бўлган даврда мустақил ҳокимликнинг маркази бўлган. Кушоншоҳ унвони Табарий асарида тилга олинганлиги ҳам шуни кўрсатади. Ибн Хурдодбехнинг қайд қилишича,

Мовароуннахр ҳокими бир пайтлар кушоншоҳ деб номланган. Афтидан, бу маълумотлар юечжилар ёки кушонлар ҳукмронлиги даврига оид бўлса керак (Бартольд, Сочинения I.1963, 147).

1926 йилга аҳоли рўйхатида Каттакўрғон туманидаги яна бир қишлоқ –Работи Кошони ҳам тилга олинади (Материалы..., 1927, 96).

КЎРБУЛОҚ(ёки **МИЗОМНИ ЧАШМАСИ**). Ургут, Ғўс қишлоғидаги гидроним. Ёғингарчилик кўп бўлган йиллардагина сув чиқадиган булоқ. Гидронимнинг иккинчи номи Мизом деган шахс томонидан қазилиши билан боғлиқ. Худди шу жойда Мизомтепа номи ороним ҳам бор.

Кўрбулоқ – термин. Одатда суви ерга сингиб кетадиган жуда кўп булоқларнинг номи.

ЛАККОН. Ургут туманидаги Испанза қишлоғининг маҳаллаларидан бири. Топонимнинг иккинчи қисмидаги “кон” термини бир қатор номларнинг ясалишида иштирок этган. Жумладан, Ҳайдаркон, Конигут, Консой, Конимансур, Кентов, Эскикон ва бошқалар бундай номларга мисол бўлади.

Геолог Р.А Мусин Исфара яқинидаги Лякон қишлоғи ҳақида ёзар экан, Лякон – Ляхкон(мингта кон)нинг бузиб талаффуз этилган шакли деб қайд қилади ва қишлоқ яқинидаги тоғларда қадимги кон излари борлигини кўрсатади.

Т.Нафасов бу топонимни “...суғдча лакка (майдон) ва – он (-лар) қўшимчасидан ҳосил бўлган ном деб кўрсатади ва “чет майдонда қасрлари кўп бўлган қишлоқ”маъносини беришини таъкидлайди (Нафасов Қашқадарё..., 2009, 176).

МАЙМУРҒ. Самарқанд вилоятидаги ўрта аср ҳокимликларидан бири. Самарқанднинг жануби-шарқий қисмида жойлашган бўлиб, кейинчалик Шовдор номи билан машҳур бўлган. Ҳозирги Тайлоқ ва Ургут туманлари ҳудудларига тўғри келади. Маймурғ ҳокимлигининг маркази Босидэ шаҳри Ургут туманидаги Қулдортепа ёдгорлигининг ўрнида бўлган. Истахрийнинг ёзишича, Нахшабдан ғарб сари бир кунлик йўлдаги Кеш вилоятларидан бирининг номи ҳам Маймурғ бўлган. Маймурғ суғд тилидаги майн қишлоқ ва

мурғ, марғ - ўт-ўлан, кўкат сўзларидан ташкил топган бўлиб, «ўт-ўланли жойдаги қишлоқ, яйловда жойлашган овул, баҳор ва ёзда яшайдиган қишлоқ» маъноларини билдиради (Нафасов, Ўзбекистон топонимларининг., 1988, 111).

МАЗДАХИН ёки **МАЗАХИН**. Самарқанд шаҳридаги ариқлардан бирининг номи. Кейинчалик Навбахчиён деб аталабошлаган (Вяткин, Материалы., 1902, 29).

МИЁНҚОЛ. Оқдарё ва Қорадарё оралиғидаги худуд. Баъзан Миёнқолот деб ҳам юритилади. “Миён” форс-тожикча «ўрта», «оралиқ», кол - қадимги форс тилида «канал, дарё», - от - арабча кўплик аффикси бўлиб, топонимлар таркибида шу жойнинг теварак атрофини ҳам билдиради (Қораев, Географик., 1978, 77-78).

МИРЗААРИҚ. Жомбой туманидаги ариқ. Ариқни XV аср бошларида Мирзо Улуғбек қаздирган (Қораев, Географик номлар., 70, 76) . В.Л.Вяткин вақф хужжатларида тилга олинган Султони ариғи ҳақида тўхталиб, «...Султони ариғи ҳозирги Мирзаарикдир», дейди (Вяткин, Материалы., 1902, 65). Юкоридаги изоҳларда ариқ номланишида Улуғбекнинг фаолияти билан боғлиқлик кўзга ташланади.

МОТРУД. Самарқанд шаҳри яқинидаги қишлоқлардан бири бўлган Мотруд тарихий манбаларда Матрид, Мотрид, Матурит, Мотурид каби шаклларда қайд қилинган. Қишлоқ номи тарихчи Самъоний (XII аср), араб сайёҳи Ёкут Ҳамавий (XIII аср) асарларида учрайди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мотрид Самарқанд шаҳри маҳаллаларидан бири эканлигини кўрсатади. С.Қораев мазкур топонимнинг этимологияси маълум эмас, деб ёзади (Қораев. Географик номлар., 1970.73). Мотруд сўзининг этимологияси ҳақида дастлаб фикр билдирган академик Б.Валихўжаев ўз мақоласида Сиёб ариғи қадимда Мотруд ариғи деб номланган, чунки Мотруд ва Сиёб(Сиёҳоб) сўзлари орасида маъно жихатдан яқинлик бор, дейди. У ўз фикрини давом эттириб “мот” суғдча сўз бўлиб, у бир неча маънони, яъни “қорамтир”, “қора”, шунингдек, “хайратга солмоқ, ҳаяжонга келтирмоқ, мот қилиб қўймоқ”ни билдиришини ёзади. “Руд” “арик,”дарё” маъносини англатади. Шунга кўра, “Мотруд” сўзи “қорамтир

“ва “хайратга солувчи , ҳаяжонга келтирувчи маъноларини беради. Қорамтирлиги туфайли кейинчалик Сиёб(Сиёҳоб) – Қорасув тарзида номланишига сабаб бўлгани эҳтимолдан холи эмас (Валихўжаев. Мотруд.. 1995. 58-60).

Олимнинг юқоридаги фикрига эътироз билдирмаган ҳолда, ушбу топонимнинг вужудга келишига сабаб бўлган бошқа жиҳатларни қайд қиламиз.

Маълумки, инсон ҳаёти бевосита сув манбалари билан боғлиқ бўлиб, қадимдан у улуғланиб, муқаддас саналиб келинган. Шунинг учун бўлса керак, турли чашма, булоқлар билан боғлиқ жойлар номларида уларнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб турувчи “ота”, “хўжа” каби сўзлар кўп учрайди. Жумладан, Нурота (Навойи вилояти), Ширвоқота, Хўжа Амон, Хўжачорчинор (Ургут тумани), Хўжа Дониёр (Самарқанд шаҳри) ва бошқалар.

Зарафшон дарёсининг антик адабиётларда қайд қилинган номи Политимет (“кўп ҳурматли”, “қадрли”) аслида сугдча “Намиқ”-“шонли”, “номдор”, “ҳурматли” сўзининг грекча таржимасидир. Ушбу нарса дарёнинг муқаддас саналганлигини кўрсатади (Беленицкий. Новые памятники..., 1959, 77).

Сув ва сув объектларини муқаддас деб билиш қадимий бўлиб, бу ҳодиса дунёнинг қарийиб барча халқларининг фольклори, диний эътиқодлари ва урф-одатларида кузатилади. Жумладан, Ғарбий Европадаги дарё, кўл, чашмаларга сиғиниш кенг тарқалган бўлиб, Бретань, Англия, Шотландия, Ирландияда муқаддас кудуқ ва чашмалар сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил қилган. Антик муаллифларнинг маълумотларига қараганда, Тулуза яқинидаги кўлга олтин ва кумуш ҳадя қилиб турилган. Қадимги Грецияда дарёларга сиғиниш одатдаги ҳодиса бўлган, шунингдек, бу ҳолат ўзбеклар орасида ҳам учрайди (Агеева. Происхождение имен рек ..., 1985, 106).

Муқаддас саналган сув объектларини ҳурмаглаш айрим ҳолларда уларнинг номларини айтишни тақиқлаган. Жумладан, ёқутлар дарё ёки кўлни номи билан айтмай, эбу-буви деганлар (Гриценко. К вопросу..., 1970, 39-48). Руслар

ҳам дарёни “она” деб аташади (Волга-матушка).

“Сув эгаси, хожаси” образи Шимолий Евросиё халқлари орасида ҳам кенг тарқалган. Чунончи юкагир, нганасан ва бошқа халқларда Она-сув, Она-ер, Она-олов каби тушунчалар мавжуд.

Юқоридаги ҳолатлар анча қадимий даврлар билан боғлиқ бўлиб, биз бунини Мотруд топонимида ҳам кўраимиз. Мотруд топоними икки компонентдан, яъни Мот, мат ва руд сўзларидан ясалган. Иккинчи компонент, яъни рит, руд сўзи суғдча дарё, ариқ маъносида бўлиб, мазкур термин ёрдамида ясалган кўплаб гидронимлар учрайди. Масалан, Шоҳруд, Панжруд, Яҳруд, Пасруд, Паҳруд каби.

Мот, мат сўзи ўрта аср форс тилида мат ва модар шаклларида қайд қилиниб, “она” маъносида эканлиги кўрсатилган (Основы иранского..., 1981, 56). Демак, Мотруд, Матруд суғдча сўз бўлиб, “Она дарё” маъносини беради. Бунда сувнинг илоҳий ва муқаддас ҳаётий манба эканлиги ҳисобга олинган.

Бундан ташқари, қора рангнинг суғдча “шов”, кл. форсча “сиё, сиёх” сўзлари билан ифодаланиши мот, мат сўзларининг маъносини ранг билан боғлаб бўлмаслигини кўрсатади.

Мотрудда бадавлат кишиларнинг дам оладиган боғлари бўлганлиги унинг шаҳар ҳаётида муҳим рол ўйнаганлигини кўрсатади.

Кўриниб турибдики, Мотруд ўз номини қишлоқ яқинидан оқиб ўтадиган сув объектидан олган бўлиб, у дарёча, яъни ариқ сувининг моҳияти, кишилар ҳаётидаги туган ўрнига боғлиқ ҳолда пайдо бўлган номнинг аҳоли пунктига кўчишидан ҳосил бўлган.

МУЛИЁН МАҲАЛЛАСИ. Самарқанд шаҳридаги йирик мавзелардан бири бўлиб, Бухоронинг машҳур Жуйи Мулиён ариғи номи билан шаклдош. Мулиён маҳалласи ўтган аср бошларида Хўжа Аҳрор волости(бўлиси)га қарашли бўлган. Бу ҳудудни суғорувчи ариқ эса Жуйи Мулиён номи билан аталган.

”Бухоро тарихи” асарининг муаллифи Муҳаммад

Наршахий (X аср) Бухородаги Жуйи Мулиён номи “маволиён” сўзининг (бирлиги “маволи”) оддий халқ тилидаги бузилган шакли деб кўрсатади.

Самарқанд шаҳридаги Жўйи Мулиён ҳақида фикр юритган М.Е.Массон бу топонимнинг этимологияси ҳақида тўхталиб, уни “хожалар, уламолар ариғи” маъносида деб изоҳлаган (Массон, Самарқандский мавзолей..., 1958, 22) “Мавло” сўзи изоҳли лугатларда араб тилига мансублиги кўрсатилиб, у: а) соҳиб, малик, сарвар, б) ғулом, чокар, озод қилинган ғулом, в) яқин қариндош, акрабо маъноларида эканлиги, “мавлоно” сўзи эса арабча Соҳиб, устод, хожа маъноларида эканлиги таъкидланади (Фарҳанги забони..., 1981, 614)

Академик В.В.Бартольд “мавло” терминининг “ғулом” сўзи ўрнида қўлланганини кўрсатиб, амир Исмоил Сомоний Бухородаги Жуйи Мулиёнда ўз гвардияси учун уй- жой қуриб берганлигини қайд қилади (Бартольд, I, 1963, 161)

Кўришиб турибдики, Самарқанд шаҳридаги Жуйи Мулиён номи этимологиясининг асоси бутунлай бошқа заминга қурилган

НАВА. Ургут тумани Камонгарон қишлоғидаги ариқ. XV-XVI аср вақф ҳужжатларида Новейи Хурдак деб тилга олинган (Чехович, Самарқандские документы..., 1974, 350). Худди шу жойда Новейи Калон деб аталган ариқ ҳам бўлган. Ҳозир бу ариқлар Обизиёд ва Нава деб аталади. Демак, номлар шаклан бироз ўзгарган бўлишларига қарамай, асосий маъно сақланган. Тоғ бағридаги тик сойлик новур термини билан аталади (Қораев, Географик номлар..., 1970, 78) Самарқанд шаҳридаги ўрта аср канали Новадоннинг этимологияси ҳам нов («жёлоб») сўзи билан боғлиқ.

НАВҚАЗ. Самарқанднинг жануби - шарқий ҳудудидаги қишлоқ. XIX асргача Муни номи билан маълум бўлган (Чехович, Самарқандские..., 1974, 397).

НАСРИ БОВОНИ ҲАВОЛИ. Ургут тумани Ғўс қишлоғидаги объект номи. Хаволи –тоғдаги пана жой, ғор. Хава (гава) эр. Гав, гов.- “мол, кўтон”.

ОЛАХОТИН. Ургут туманидаги қишлоқлардан бирининг

номи. Мазкур тумандаги Камонгарон қишлоғи яқинида Чашмаи Хотун номли булоқ ҳам бор. Умуман “хотин” термини иштирок этган номлар республикамизда кенг тарқалган. Жумладан, Дабусия кўргони яқинидаги Ширинхотин қишлоғи, Самарқанд шаҳридаги Сиёб канали бўйидаги Бандаи хотин мозори, Бухоро вилоятидаги Хотинсой гидроними, Бойхотин қишлоғи (Ғиждувон тумани), Навоий туманидаги Маржонхотин топоними, Хоразм вилоятидаги Ёмонхотин (жой, дала номи, Ҳазорасп тумани), Тошкент вилоятидаги ўрта аср шаҳри Хотункент, Сурхондарё вилоятидаги Хотин Работ қишлоғи, Каттакўрган шаҳрининг ғарбий томонидаги Пояндахотин қишлоғи, Қашқадарё вилоятидаги Олахотин қишлоғи, Тошкент ва Чимкент (Қозоғистон) шаҳарларидаги Хотинкўприк атамалари, Тожикистон Республикасидаги Арбобхотин қишлоқлари шулар жумласидандир.

Топонимист Т.Нафасов Чироқчи туманидаги Олахотин қишлоғи этимологияси ҳақида тўхталар экан, ола – арабча улуг, улкан, йирик, катта ва хотин – эроний тиллардаги тош, пишиқ ғишт сўзларидан келиб чиққан, дейди ва Олахотин қишлоғи номини тош ёки пишиқ ғишдан қурилган катта кўрган (ли қишлоқ) деб изоҳлайди (Нафасов, Ўзбекистон топонимларининг..., 1988, 140)

Айрим адабиётларда “хотин, хотун” терминига берилган таққинларда бошқа ҳолатни кузатамиз. Жумладан, “Ғиёс ул-луғат” муаллифи “хотун сўзи туркий бўлиб, олий табақадаги аёллар унвонини билдиради, дейди (“Ғиёс ул-луғат”, 1987, 292) Мазкур сўзнинг “малика”, “олий табақадаги аёл” маънолари ҳам борлиги бир қатор бошқа луғатларда ҳам қайд қилинган. Терминнинг суғд тилига алоқадорлиги ҳақидаги фикрлар мавжуд (Ж.Клосон) Э.Бенвенист суғдча *xwaten* ва ўзбекча хотин, хотун сўзлари орасидаги ўхшашликни тасодиф, деб қарайди (Шервашидзе, 1990, 88)

ОТ УЧИБ ЎЛГАН ЗОВ. Ургут туманидаги Қизилбош қишлоғидаги топоним. Гап тузилишига эга бўлган мазкур топоним ушбу объектда юз берган воқеа ҳақида хабар берувчи номдир.

Топонимияда «учмоқ», яъни йиқилиб ҳалок бўлмоқ феъли билан ясалган номлар асосан тоғлик жойларда кўпроқ учраши кузатилади. Бундай номлар жар, зов каби орографик объектлар билан боғлиқ ҳодисалар ҳақидаги ҳикоялардир. Худди шу тумандаги Қизилтўриқ қишлоғи худудидаги Тақа учди, Назар учди, Кўшрабод туманидаги Умсун тушган сой каби микротопонимлар мазкур турдаги номлар жумласидандир. Бундай номлар сугд топонимиясида ҳам кузатилади. «Учмоқ», «йиқилмоқ» маъносидаги «парта» термини иштирокида ясалган номлар сони анчагина. Масалан, Хусен парта, Шовак парта, Асп парта, Бобо партак каби (Хромов. Очерки..., 1975, 26-39).

ОҚДАРЁ. Зарафшон дарёсининг ўнг irmoғи. Н.Г.Маллицкий фикрича, музлик тагидан оқиб чиқадиган сув оқсув дейилади. Чунки таркибидаги муз зарралари туфайли музлик суви оқиб кўринади. В.Л.Вяткин ҳам тоғ дарёлари Оқсув ёки Оқдарё деб аталишини қайд қилади. Самарқанд вилоятидаги Оқдарё ва Қашқадарё вилоятидаги Оқсув номлари В.Л.Вяткиннинг фикрини тасдиқлайди. В.В.Бартольднинг кузатишича, табиий ўзанда оқадиган сув Оқсув ёки Оқдарё, канал қазиб оқизилган сув эса Қорасув ёки Қорадарё деб аталади (Бартольд, III, 316). А. Н. Кононов эса Оқсув «оқар сув» деган маънони билдиради дейди (Кононов. О семантике..., 1954).

ПАЙШАНБА. Каттакўрғон туманидаги шаҳарча. В Л Вяткиннинг маълумотига кўра, йирик бозорга эга бўлган Пайшанба қишлоғига сўнгги аштархонийлар даврида Қамбарбий томонидан асос солинган. Бу пайтда қишлоқ девор билан ўраб олинган ва мадраса қурилган. Дастлаб қишлоқ унинг асосчиси номи билан «Қалъаи Қамбарбий» деб аталган (Вяткин, Материалы..., 1902, 51).

ПОЙАРИҚ. Шаҳарча (илгариги Наримонов қишлоғи). Пойариқ туманидаги аҳоли пунктларидан бири. Мазкур худудга кўчиб келган руслар «мужиклар» деб аталган. Қишлоқ дастлаб уларнинг бошлиғи фамилияси билан Федоровский, Федоровка деб номланган. Вақт ўтиши билан у обод жойга айланади ва Солдатский деб юритила бошлайди.

Бу кишлокқа ҳарбийларнинг жойлаштирилиши билан боғлиқ бўлса керак.

1918 йилдан бошлаб аҳоли пункти ўша даврнинг таниқли инқилобчиларидан бири Наримонов номи билан атала бошлаган (Абдурахмонов. Челақ тумани., 2000. 12-13)

ПРИМКЕНТ. Оқдарё туманидаги қадимий кишлоқлардан бири. Тарихий манбаларда Афарун Самарқанд афшини (ҳокими) Гурак (711-738)нинг укаси сифатида тилга олинади. Мазкур шаҳарга Афаринкас ёки Фаранкас (Иштихон округи, ҳозирги Фринкет, Принкет) асос солган (ан-Надим, 1, 18). Бошқа манбаларда Фаранкас Гурак томонидан курилиб, Афарунга ҳадя қилинган дейилади (ан-Насафи, Тарихи Самарқанд). Самарқанд шаҳри 712 йили араблар томонидан ишғол қилинган, Афарункас Гуракнинг резеденциясига айланган. Баъзи манбаларда шаҳар номи форсча офарин сўзи таъсирида пайдо бўлган, дейишади. Апарун исми суғд аслзодалари орасида кенг тарқалган. Бу номни суғдча апарун, афарун- «дуо қилмоқ, оқ фотиҳа бермоқ, рағбатлантирмоқ» сўзлари билан қиёслаш тўғри эмас (СДСГМ, Юридические., 1962, 119). В.Л.Вяткин Афаринкент ёки Фаринкент ҳақида гапирар экан, бу шаҳарча Зарафшон водийсидаги энг қадимий аҳоли пунктларидан бири эканлигини қайд қилади. «Қандия» китобида айтилишича, Самарқанд ихшиди (подшоси) Гурак VIII асрда бунёд қилган бу шаҳарча унинг укаси Афарун номи билан аталган. Демак, Афарункент—Афарун шаҳри маъносида. Кейинчалик, давр ўтиши билан бу ном ҳозирги Примкент шаклини олган.

ПУЛИМУҒОБ. Самарқанд - Тайлоқ йўлидаги жой номларидан бири. Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида бу топоним «Пулимағок» шаклида ёзилган. Шунингдек, Бобур асарида шаҳарнинг шимолигарбидаги Кўли Мағок ҳақида ҳам мухтасар фикр юритади. Бундан ташқари, Бухоро шаҳридаги Мағоки Аттори масжиди номининг биринчи сўзи ҳам юқоридаги географик номларга шаклдош.

Луғатларда мағок — “чуқур, паст” (“Фарҳанги забони тожик, 1969, 668) маъносини англатади. Демак, бу ном халқ

этимологиясида ривоят қилинганидек, “Муг суви кўприги” эмас, “чукур кўприк” деб изоҳланиши тўғридир. Дарҳақиқат, бу ердаги кўприк чуқурликда жойлашган.

С.Қораев Самарқанд яқинида Сугд(Зарафшон) дарёсига қурилган Қантаратун журд кўприги ҳақида маълумот берар экан, унинг Чўноота яқинида бўлганлигини кўрсатади. Дастлаб ибн Хавқал асарида тилга олинган бу кўприк номи Қантар (арабча “кўприк”) ва журд (“чукур”) сўзларидан ясалган (Қораев, Ўзбекистон., 2005, 120).

1926 йилги аҳоли рўйхатида Хўжанд районидаги Пуличукур топоними қайд этилган (Материалы Всесоюзной., 1927, 180).

РАВОТХЎЖА. Ўрта асрларда Варағсар – “Тўғонбоши” номи билан машҳур бўлган жой атамаси. Академик В.В.Бартольд кўрғоннинг номи XII асрда яшаган, қабр тоши Тошкент музейида сақланаётган Хўжа Абу Закариё Варағсарий (844 йил вафот этган) исмидан олинган дейди. Баъзи олимлар Варақ сўзини “кичик кўрғон”, «кўрғонча” тарзида изоҳлашга мойилдирлар.

РАЗМАЗ. Ўрта аср топонимиясида кенг тарқалган номлардан бири. 1926 йилги аҳоли рўйхатида қайд қилинган Бухоро вилоятининг Ромитан туманидаги Разбирон, Вобкент туманидаги Размас, Қашқадарёнинг Бешкент туманидаги Размаз, Гузор туманидаги Хожаразмаз, Пойариқ туманининг Юқори Илонли қишлоғи кенгаши ҳудудидаги Размаз, Каттакўрғон шаҳри яқинидаги Рази сингари қатор жой номлари ўзаро шаклдош бўлиб, этимологик жиҳатдан яқин номлардир.

XV аср вақф ҳужжатларида Каттакўрғон тумани ҳудудидаги Размаз канали, экин майдони тилга олинган. В.Л.Вяткин Размаз канали кейинчалик Дашт номи билан аталган ариқ билан бир бўлса керак, деб таъкидлайди.

Мазкур номлар таркибидаги биринчи компонент форсча “раз” – узум, ток маъносида. Топонимнинг иккинчи компоненти арабча мазраъ-айнан экин – майдони, ер маъносидаги термин билан боғлиқ бўлиши мумкин. Мазраъ сўзи оғзаки нутқда қисқартирилиб, мас, маз тарзида талаффуз

қилинган. Размаз канали, қишлоғи номи баъзи манбаларда Размаз шаклида ҳам учрайди. Демак, Размаз-узумзор, ток экилган майдон маъносидадир. Худди шундай термин “тахта раз” – узумзор Сайфиддин Бохарзийнинг 1326 йилги вақф хужжатларида ҳам қайд қилинган. Арман манбаларида ҳам худди шу маънода ишлатилган.

Дастлаб йирик токзор, узумзор номи бўлган Размаз кейинчалик канал ва қишлоққа ҳам қўйилган бўлиши табиий.

РАС АТ-ТОҚ -. Самарқанд шаҳридаги Сиёб бозори ва унинг атрофидаги худудни ўз ичига олган маҳалла. “Тоқ” сўзи “гумбазли савдо иншооти” маъносида бўлиб, бозор биноларининг асосий қисми мазкур худудда жойлашган эди. Рас ат-тоқ – “бозор боши” маъносидадир. Бозор дўконлари ушбу жойдаги Жўйи Арзиз (“Кўрғошин канал”)нинг икки қирғоғи бўйлаб қурилган эди. Истахрийнинг қайд қилишича, Рас ат-тоқ шаҳарнинг энг гавжум жойи бўлиб, бозор дўконлари Жўйи Арзизнинг таъмирига қишин-ёзин қараб турувчи муғларга вақф қилинган.

Самарқанд қадимдан ўз бозорлари билангина эмас, бу ерда ишлаб чиқилган қимматбаҳо газламалари билан ҳам машҳур бўлган. Самарқандликлар IX-X асрлардаёқ кимхоб, карбос, занданачи, вадори каби газламалар билан савдо қилишиб, жаҳон бозорига чиққанлар. Шаҳарда кейинги асрларда ҳам савдо-сотик кенг ривожланган.

РАС ҚАНТАРАИ ҒОТФАР. Шаҳарнинг ўрта асрдаги машҳур Ғотифар маҳалласи билан боғлиқ топоним. Мазкур номни “Ғотифар кўприги боши” деб изоҳлайдилар. Низомий Арузи Самарқандий (XII аср) маълумотига кўра, Ғотифар маҳалласи ўзининг сарв дарахтлари билан машҳур бўлган.

Ғотифар маҳалласи (Кўксарой) аркининг шимолий худудида жойлашган бўлиб, кейинчалик Лолазор номи билан машҳур бўлган. Арк ёнидан ўтган Новадон канали устига қурилган кўприк эса Ғотифар кўприги номи билан аталган. Маҳалла 1590 йил 28 апрелда битилган васиқада “Самарқанд атрофида Лолазор номи билан машҳур бўлган Ғотифар маҳалласи» деб қайд қилинган. Абулқосим Фирдавсий ўзининг “Шоҳнома” асарида Ғотифарни ҳайтал(эфталит)лар

шоҳи деб кўрсатади.

Демак, маҳалла киши номи билан аталган. Бу ерда машҳур олим ва шоирлардан Умар Хайём, Хожа Шамсиддин Ғофифарий, Хожа Мавлоно Ғофифарийлар яшаганлар.

РИВДОД. VIII асрда Самарқанд ихшид(ҳоким)ларининг резиденцияси бўлган. Ривдод шаҳрида (хитойча Амуди) эфталитлар даврида аجدодлар ибодатхонаси бўлиб, бу ерга қурбонлик қилиш учун Кан(Самарқанд)га бўйсунувчи ҳокимлар йиғилишган (Смирнова, Очерки., 1970, 103).

Мақдисий Маймурида кўплаб қасрлар бўлганлигини қайд қилар экан, бу рустокнинг йирик қишлоғи Ривдодда ихшидлар қасри жойлашганлигини ёзади (Бартольд, 1, 1963, 145).

Ривдод Самарқанднинг жанубида, шаҳардан бир фарсах масофада, Тали Барзу шахристони ўрнида бўлган деб кўрсатилади (Григорьев. Городище., 1940, 87). Тарихий ҳужжатларда учрайдиган Ривдод номли кўча ва дарвоза ўтмишда ушбу топоним машҳур бўлганлигини кўрсатади. Олимлар Ривдод-«Адолат қалъаси» маъносини англатади, деб ёзишади (Маҳмудов, Армугон, 2007, 30).

САБАЛОҚ. Ўзбек - қарағалпоқлари қорамўйин, кенагас - мангит, қоракурсок ва бошқа бир неча уруғларга бўлинади. Мазкур уруғ номларининг кўпчилиги қишлоқ номлари сифатида этнотопонимлар таркибидан ўрин олган. Сабалок қишлоғи Булунгур туманидаги Қорамўйин қишлоқ кенгаши ҳудудида жойлашган. Қорамўйинларнинг бир тармоғи сабалок деб аталади. Этнограф олим Т.А.Жданко фикрича, «саба» сўзи «қимиз солинадиган меш» маъносидадир. Сабалок номи билан юритиладиган иккинчи бир қишлоқ Булунгур туманининг Тунготар қишлоқ кенгаши ҳудудида учрайди. Шунингдек, Жомбой туманида ҳам Кўрғонсабалок, Тошлоқсабалок, Сабалок номли қишлоқлар бор.

САЙДОВ. Пойариқ туманидаги қишлоқ номи. 1926 йилги аҳоли рўйхатида Каттасайдов, Қирқсайдов, Ўртасайдов қишлоқлари номлари қайд этилган. Хўжа Аҳрорнинг 1546 йили тузилган вақф ҳужжатида Саид Оху шаклида қайд қилинган. Мазкур ҳужжатда Саид Оху ерлари билан

чегарадош Адак, Куртушайх, Жонкўрғон ерлари, шунингдек, Сиёҳоб (Қорасув) ариғи ҳам тилга олинади. Адак (Андак деб ҳам ёзилади) ҳозирги Ўймовут қишлоғи ўрнида бўлган. Профессор В. Л. Вяткин мазкур қишлоқ номи маҳаллий аҳоли тилида Сайдов тарзида талаффуз қилинган, деб кўрсатади. Аслида икки компонентдан иборат бўлган географик ном талаффузда элизия(товуш тушиши)га учраб, бир сўзга айланган.

Топонимнинг биринчи компоненти «саид» сўзи арабча бўлиб, «саодатли, бахтиёр, бахтли» маъносида. Мазкур лексема шарқ мамлакатларида «сайид» (хўжайин, ҳукмдор) шаклида пайгамбаримизнинг авлодларига нисбатан ишлатиладиган терминга айланган. Тилшунос олим А.Ғафуровнинг кўрсатишича, «хўжа, саид ва тўра сўзлари аслида синонимлар бўлиб, бири форс, иккинчиси араб, учинчиси туркий тилга мансуб».

Ўзбек топонимиясида мазкур лексема иштирокида ясалган географик номлар сони анчагинадир. Жумладан, манбаларда Дам Саид (Жуйидивона бўлиси), Беш Саид (Кабуд бўлиси), Довул Саид, Сайдон (Оқдарё), Саидкент (Ғиждувон), Саидхотун (Ромитон) каби топонимлар қайд қилинган.

Бизнингча, Саид Оху (Сайдов) қишлоғи номидаги иккинчи компонент «оху» (терминнинг асл шакли «ахи, ахий» бўлиб, оғзаки нутқда ўзгарган. «Ахи» арабча «биродар, ошна» маъносида) сўзи суфийлик тариқати аъзоларига бериладиган унвон сифатида XIII-XIV асрларда Кичик Осиё, Эронда кенг тарқалган, жумладан, Марказий Осиёда ҳам ишлатилган. Буни Сайфиддин Бохарзийнинг набираси шайх Яҳёга тегишли вақф хужжатида (1333 йил) хожа Абдулла ахи номи тилга олингани ҳам тасдиқлайди. Бу термин бошқа ўринларда ҳам учрайди.

Кўриниб турибдики, Саид ахи(й) топоними талаффузда ўзгариб Саид Оху, Сайдов шаклларида қўллана бошлаган. Демак, қишлоқ номи суфийлик тариқати аъзолари исми ёки унвони билан боғлиқ ҳолда яратилган.

САМАРҚАНД. Самарқанд – афсоналар шахри, деган эди

санъатшунос олим Л.И.Ремпель. Бу шаҳардаги ҳар бир тепалик, жар ёки сув ҳавзаси ўз тарихи, талқинига эга. Улар сизни узоқ ўтмиш билан боғлайди, бугунги ҳаёт оламига олиб киради.

Самарқанд шаҳри номи, унинг этимологияси, яъни келиб чиқиш маъноси қатор афсоналарга манба бўлган. Хива, Урганч, Тошкент, Кеш каби шаҳарлар қатори Самарқанд номининг ҳам этимологияси аниқланган эмас. Мавжуд изоҳлар эса турлича бўлиб, улар бир-бирларидан узоқ. Жумладан, баъзилар номнинг биринчи қисмини шаҳар асосчисининг ёки истилочисининг номи деб ҳисоблайдилар. Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мирхонд, Рюи Гонзалес де Клавихо кабилар шаҳар номини туркча “семиз”, яъни “бой” сўзидан келиб чиққан деб кўрсатадилар.

Топонимист Т. Раҳматов ушбу топоним семиз ва кент сўзларидан ташкил топганлиги ҳақидаги фикрга қўшилган, шунингдек, форсча гидрографик термин шамар ва қанд, яъни ариқ ёнидаги қишлоқ (шаҳар) сўзларидан келиб чиққан бўлиши ҳам мумкин, дейди.

Муғ тоғи ва Самарқанд ҳукмдорлари саройидаги ёзма битикларда ушбу топоним Smarakansa (Смараканса) шаклида учрайди. Умуман олганда, грекча “Мараканд” ва суғдча “Smarakansa” топонимлари орасидаги фонетик фарқ унчалик катта эмас. Номнинг иккинчи қисми кап, kat суғд тилида “шаҳар”, “қишлоқ” маъносидир.

М.Х.Исамиддинов Самарқанд топоними ва унинг этимологияси ҳақида кенг тўхталиб, шарқшунос В.Томашекнинг Samar санскритча «учрашув», “йиғилиш жойи”, “қесишиш жойи” маъносидаги сўз билан боғлиқ деган фикрини келтиради ва бу изоҳ кўпчилик томонидан қабул қилинганлигини қайд қилади. Шунингдек, Муҳаммад Хусайн ибн Халаф Табризийнинг изоҳли лугати “Бурхони қоте”да “Самар” – турк подшосининг номи, турклар эса қишлоқни қанд деб аташади”, деган маълумотни ҳам келтиради.

Географик номлар тадқиқотчиси С.Қораев суғд колониялари ҳақида тўхталар экан, шаҳримиз билан боғлиқ

бир қатор қизиқарли фактларни баён қилади. Чунончи, милоддан аввалги V-III асрлардаёқ хитой шаҳарларида сугдларнинг маҳаллалари вужудга келган, бу савдо-сотик, дипломатик алоқалар туфайли содир бўлган. Умуман Буюк Ипак йўли бўйлаб қурилган сугд аҳоли пунктлари тарихий асарларда тез-тез тилга олинади. Фазлуллоҳ Рашид ад-дин (1247-1318) ўз асарига Хитойдаги Симали ҳақида гапирар экан, “бу шаҳарнинг аҳолиси самарқандликлардир, улар Самарқанд одатига кўра, кўплаб боғлар барпо қилганлар”, деб кўрсатади. Тарихчи Жувайний мўғул ҳукмдори Куюкхоннинг ҳаёти ва фаолиятини ёритар экан, Бешбалиқ (Жунғория) шаҳрининг шимолий йўналишидаги етти кунлик йўлдаги Самарқанд шаҳрини тилга олади.

Шуниси қизиқки, Қозоғистон Республикасининг Қарағанда вилоятидаги Темиртов шаҳри XX асрнинг 40-йилларига қадар Самарқанд номи билан юритилган. Бу кўп сонли сугд колонияларидан бири бўлган бўлиши мумкин. Ушбу шаҳар яқинидаги Нура дарёсига Самарқанд сув омбори қурилган.

Бундан ташқари Қирғизистон, Афғонистон, Воҳон, Сурхондарё, Фарғонада Самарқанд номли аҳоли пунктлари учрайди.

Олимларнинг таъкидлашларича, “кент” (қанд) сўзи туркий халқлар томонидан қадимдан қўлланиб келинган. X-XI асрларда “кент, қанд” сўзи туркий тилларга мансуб номларда кўплаб учрайди. X аср Туркистон тарихига оид географик асарлардаги “кет, кат” сўзлари иштирок этган номлар эса сугдча номлардир. Демак, қанд, кент сўзлари туркий топонимларда, кат, кет сўзлари сугдий топонимларда иштирок этган.

Юқори Зарафшон (Фалғар, Мастчо) топонимияси ва диалектларини ўрганган тилшунос олим А.Л.Хромов ҳам қанд сўзи билан ҳосил бўлган топонимлар туркий қатламга хос, деган хулосага келади.

САРИОСИЁ. Тайлоқ туманидаги қишлоқ. Форс-тожикча «сар» -бош ва «осиё» тегирмон сўзларидаң тузилган топоним. Ургут туманидаги Терсак қишлоғининг

махаллаларидан бири ҳам Тегирмонбоши деб юритилади. Ёқут Ҳамавий Даргом рустоғи (туман) даги Ҳахсар қишлоғи ҳақида маълумот берар экан, унинг Самарқанддан икки фарсах (бир фарсах 6-7 км.га тенг) узокликда эканлиги қайд қилади. В.А. Лившиц мазкур сўз сугдча «булоқбоши» маъносида эканлигини кўрсатади (Лившиц, Юридические документы..., 1962, Д18). Қишлоқдан Самарқанд шахригача бўлган масофа 12-14 км. Демак, Ҳахсар ҳозирги Тайлоқ туманининг Сарисий қишлоғи атрофларида бўлган.

САРИПУЛ – Каттақўрғондан 8 км.ча масофада Нарпай канали яқинидаги Фирагат қишлоғи ёнидаги йирик шахристон харобалари (Чехович, Самарқандские...1974,388). Иштихон ва Кушония (ҳозирги Кошонота қишлоғи) ўртасидаги йирик ва бой қалъалардан (кейинчалик қишлоқ) бири. У XVI аср манбаларида Миёнқолнинг қишлоқларидан деб кўрсатилади.

Самъоний асарида қишлоқ Хушувағи деб тилга олинган.

Ибн Хурдодбех маълумотларига кўра, Хушубағи номидаги яна бир қишлоқ Самарқанд -Зомин йўлида, саккиз фарсах (60 км.га яқин) масофадаги жойда ҳам бўлган.

СИЁБ. Ер ости сизот сувларидан бошланувчи кўплаб ариқларнинг номи. Ўзбек тилида Қорасув деб аталади. Сиёбболо, Сиёбитуман Самарқанд туманидаги ариқлар. Самарқанд шахрининг шимоли-ғарбий томонида оқувчи Сиёб канали XIX аср бошларида Сиёҳоби Калони пули Мирзо деб юритилган. В.Л.Вяткиннинг қайд қилишича, Зарафшоннинг жанубий тармоғи (ҳозирги Қорадарё ҳам Сиёҳоби Калон деб аталган (Вяткин, Материалы..., 1902, 53). Миёнқолдаги Сиёҳоб канали эса Ҳазараи Сиёҳоб номи билан юритилган жойни суғорган, кейинчалик бу жой Ҳазара деб аталган (Чехович, Самарқандские документы..., 1974, 5 8)

Сиёб гидронимининг ўзбекча шакли Қорасув бўлиб, Самарқанд, Пахтачи, Булунгур, Иштихон, Пойариқ ва бошқа туманлардаги ўнлаб ариқлар шундай аталади. Ўзбекистон, умуман Марказий Осиёдаги жуда кўплаб сой ва жилгаларнинг номи . Академик А.Н.Кононов «қора» терминини топонимикада «ер, қуруқлик» маъносида келади,

шунга кўра, қорасув «ердан сизиб чиққан сув, яъни булоқ суви», «оқсув» эса «оқар сув» деган маънони билдиради дейди Аслида эса тоғлардаги қор, музлардан тўйинадиган оқ сувлардан фарқ қилиб (қ.Оқсув) булоқ ва сизот сувлари қорасув дейилади. Чунки булоқ сувидан ҳосил бўлган сой ҳақиқатан ҳам қорамтир кўринади. Бундай сув Қорасув ёки Қорадарё ўз ўзанидан оқаётган сув Оқсув ёки Оқдарё деб аталади (Қораев, Географик номлар., 1978, 178).

СОҒАРЖ. Пойариқ туманидаги Соғиштепа ёдгорлиги. Соғиштепа академик Ю.Буряковнинг маълумотига кўра, Сугднинг шаҳар даражасидаги улкан аҳоли пунктларидан бири бўлган Соғаржнинг харобасидир. Ўрта аср муаррихлари ал-Якуби (IX аср) ва Самъоний (XII аср) асарларида тилга олинган Соғарж Иштихон тумани тасарруфига кирган. В.Л.Вяткин Соғарж Мовароуннахрнинг энг қадимги аҳоли пунктларидан бири эканлигини таъкидлаб, унинг араб истишолари даврида ҳам йирик қишлоқлардан бири бўлганлигини ёзиб қолдирган. Соғарж Янгикўрғондан 4 верст(км) масофада бўлган (Вяткин, Материалы., 1902, 62). Айниқса, XVI-XVII асрларда машҳур бўлган бу қишлоқ тасаввуфнинг таникли вакилларида бири Бурхониддин Соғаржийнинг ватани ҳисобланади. Ҳофиз Таниш Бухорий ўзининг асарида ушбу туманни мустақил улус сифатида қайд қилади ва уни “Соғарж вилояти” деб тилга олади. (Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. I, 2000, 36)

Соғарж жонийлар ёки аштархонийлар даврида Самарқанд вилоятининг муҳим марказларидан бири бўлган. (Бартольд. Сочинение., I, 1963, 36). Соғиштепада олиб борилган казилмалар жараёнида (археолог Г.Вафоев) бу ердаги мачит харобаларидан оқ мармардан ясалган 2,5 метрлик устун топилган бўлиб, унда Улуғбек давридаги амирлардан Давлатхожанинг ўгли Нуриддиннинг топшириғига кўра ушбу устун 1415 йилда мачит учун тайёрланганлиги ёзилган.

Соғарж аштархонийлар даврига келиб ўз мавқени йўқотади. Манғитлар ҳукмронлигида Соғарж ўз ўрнини кейинчалик Янгикўрғон номи билан машҳур бўлган

Душамбекўрғонга бўшатиб берган (1801 йилда Янгикўрғон Душамбекўрғон номи билан тилга олинади. Бу даврда у девор ва хандақлар билан ўралган, арки бўлган шаҳар эди. Қалъа дарвозаси олдида мадраса ва жоме мачити бор эди. В.Л.Вяткин ўзи яшаб турган даврда мадрасанинг мавжуд бўлганлигини таъкидлайди).

Ёқут асарида ёзилишича, Ўштихон туманининг шимоли – шарқий худуди Соғарж тоғлари билан чегарадош бўлиб, бу жойда шу номдаги қишлоқ ҳам бўлган (Бартольд, Сочинение. I, 1963, 147) Марказий Осиё топонимиясида “шов”. “сов” компонентлари билан ясалган бир қатор номлар учрайди. Жумладан, Шовдор, Савдор (Ургут тоғлари), Шавгар (Туркистон шаҳрининг ўрта асрлардаги номларидан бири, ҚозР), Шавкат (Усрушонадаги ўрта аср шаҳри) , Шовқар чўққиси (Жиззах вилояти) ва бошқалар (Қораев, Географик номлар..., 1978, 157).

Олимлар Яғноб топонимиясида учрайдиган Шовдор (Шоудор), Шоугар каби номлар ҳақида гапирар эканлар, улар таркибидаги шоу, шов компоненти суғдча “қора” маъносидаги сўз бўлиб, иккинчи қисми ғар эса “довон,тоғ” маъносидадир, дейишади. Шунга кўра, Шовгар сўзини “қоратоғ” деб изоҳлашган (Хромов.Очерки по топонимии..., 1975, 15; Қораев. Географик номлар...,1978. 157).

Кўриниб турибдики, “шов”, “шав”, “сов” элементлари ёрдамида ясалган номлар географияси кенг бўлиб, Соғарж номи ҳам шулар жумласидандир. Биз бу ўринда мазкур топонимнинг Шовгарч – Шовгарж – Совгарж – Соғарж-Соғиш – Соғиштепа, - Соғишмон шаклларида ўзгариб борганлигини кузатамиз. Демак, дастлаб тоғ номи бўлган Соғарж сўзи кейинчалик қишлоқ номига нисбатан ҳам қўлланилабошлаган..

СУҒД. Зарафшон водийсининг ўрта ва юқори қисми. IX-XII асрлар географлари Кеш (Шахрисабз), Насаф(Қарши) ва Бухорони ҳам Суғдга киритганлар. Қадимги форс манбаларида Суғда, Суғуда деб қайд этилади. Греклар Согдиана деб аташган .

Суғд сўзининг этимологияси ҳақида турлича фикрлар

бор. Чунбнчи, луғатларда “суғуд”, «суғд» сўзининг “пастгекислик”, “серсув, обод жой” каби маънолари қайд қилинган.

Айрим олимларнинг фикрларига кўра, Суғд топоними “тоза”, «муқаддас» сўздан олинган. Бу ном қадимги Эрон тилидаги “сўхта” – ёқмоқ, ўт билан тозаланган сўздан келиб чиққан (Основы иранского..., 1979, 304).

ТАЗАР. Самарқанд шаҳридаги маҳаллалардан бири шу ном билан аталади. Тазар ариғи ҳам бўлган. 1904-1905 йилги аҳоли пунктлари рўйхатида Хўжа Чорух қишлоқ жамоасидаги Рус Тазари қишлоғи ва Тазар ариғи номлари қайд қилинган.

Тазар – ер ости сувлари оқизиладиган канал (Шишкин. К истории..., 1969, 610).

ТАЙЛОҚ. Тайлоқ тумани маркази. Қашқадарё вилоятида ҳам шу номдаги қишлоқ мавжуд. Тайлоқ, тойлоқ – уруғ номи. Октайлоқ, қоратайлоқ тармоқлари бор. Тайлоқ – туянинг боласи, бўталoқ. Тайлоқ тотем, шу асосда уруғ номи ясалган. Ўтмишда Марказий Осиё халқлари туяни муқаддас ҳисоблашиб, унга сизгинишган. Самарқанддаги ибодатхоналардан бирида туянинг бронзадан ясалган ҳайкали бўлиб, кишилар унга топинишган.

ТАКАҚИШЛОҚ. Каттакўрғон туманидаги қишлоқ номи. Топоним суғдча «така» ва ўзбекча қишлоқ сўзларидан ясалган. А.Л.Хромов Ягноб топонимиясида «така» термини иштирокида ясалган бир нечта жой номини қайд қилади ва суғд тилида «така» сўзи «паст, пастки, қуйи» маъноларини англатишини кўрсатади. Олим Ғартака («Пастки тоғ»), Хантака («Пастки ариқ»), Каттака («Пастки қишлоқ») каби номларни келтиради. Вилоятимиз ҳудудида суғд тилига мансуб топонимлар кўплигини назарда тутсак, мазкур номнинг этимологиясини изоҳлаш қийин эмас. Демак, Такақишлоқ номининг маъноси “Пастдаги қишлоқ, Қуйиқишлоқ” маъносидадир. Ўзбек топонимиясидаги Пастки Равот, Юқори Равот, Қуйиқишлоқ, Ингичка боло, Сочаки боло, Сочаки поён сингари номлар ҳам фикримизни тасдиқлайди.

ТАЛЛИБАРЗУ. Самарқанд туманидаги қадимий шаҳарча харобаси, араб тарихчиси ал-Муқаддасий (X аср) асарида тилга олинган Ривдод шахрининг ҳозирги номи. "Тал" – тепа ва "Барзу" сўзларидан тузилган ном бўлиб, Барзу тепалиги, кўрғони демакдир. Барзу (суғдча бароз – «улкан, баланд, юксак») маъноларидаги сўз) қадимий суғд паҳлавони исми. • Ўрта асрлардаги машҳур "Барзунома" достонининг бош қаҳрамони.

ТЕГАНА. Ургут туманидаги қишлоқлардан бири бўлиб, унга кираверишдаги йўл кўрсаткичига эндиликда "Теганабегим" деб ёзиб қўйилган. Бунга топонимнинг Амир Темур онаси исми билан боғланиши сабаб бўлган.

Бироқ буюк саркарда онаси исмининг қишлоқ номига ҳечқандай алоқаси йўқ. Тўғри, "тегин", "такин" сўзлари асосида бир умумий маъно ("шаҳзода") бўлса-да, бироқ бу ўринда этноним, яъни уруғ номи билан боғлиқлик мавжуд.

Тегана(чегана)ўзбек халқи таркибидаги уруғлардан бири эканлигини дастлаб қайд қилган олим проф. Х.Дониёров унинг 92 бовли қабилалардан қайси бирига тегишли эканлигини кўрсатмаган (Дониёров, Ўзбек халқи шажараси..., 1968, 81). Ҳарҳолда олимнинг "тегана" сўзи этноним эканлиги ҳақидаги фикри эътиборга молик. Чунки Самарқанд вилояти аҳоли пунктлари рўйхатида (1904-1905 йиллар) Хўжанд уездининг Умбет қишлоқ жамоасидаги Тегана қишлоғи номи келтирилади ва у уезд марказидан 80 верст(км) масофада эканлиги кўрсатилган. Худди шу рўйхатда Каттакўрғон уездининг Хўжаариқ волости Арзикул қишлоқ жамоасидаги Чартеганак қишлоғи ҳам қайд қилинган (Список населенных мест..., 1906. 54-114).

1926 йилги аҳоли рўйхатида Самарқанд округ Янгиқўрғон район Тенгатоғди қишлоқ кенгаши ҳудудида жойлашган Таган қишлоғи номи тилга олинади. Мазкур қишлоқ Қорабулоқ, Қарапчи, Сарт юзи каби аҳоли пунктлари билан ёнма-ён қайд қилинган (Список..., 1927, 138). Агар Ургут туманидаги Тегана қишлоғи ҳам Қарапчи, Кишанхўжа каби аҳоли пунктлари ёнида эканлигини назарда тутсак, бу этнонимлар орасида боғлиқлик борлиги аниқ бўлади.

ТИМ. Нарпай туманидаги “Қарнаб” ширкат хўжалиги ҳудудидаги қишлоқ. Ёқут Ҳамавий (XIII аср) Ибн ал-Факҳга таяниб, Самарқанд Сугдидаги Тим қишлоғи ҳақида ўз асарида ёзиб қолдирган. Ҳозирги Тим қишлоғи яқинидаги 400-500 м² майдонга эга бўлган ўрта аср маконига мансуб тепалик мазкур қишлоқ анчагина катта мавқега эга жойлардан бири бўлганлигини кўрсатади. Тим қишлоғи 977–78 йилларда бунёд этилган Аработа ёдгорлиги билан машҳур.

“Тим” термини сугд ёзувлари ва ўрта аср мусулмон муаллифлари асарларидаёқ учрайди. Сугдча “тийм” (арабча “тим”) сўзи “дўкон, савдо биноти” маъносида бўлиб, тарихчи О.И.Смирнованинг таъкидлашича, хитой тилидан ўзлашган.

Ёқут “тим” сўзини хуросонликлар “хон” (савдогарлар яшайдиган меҳмонхона) деб қўллашларини қайд қилади. Мазкур сўз форслар томонидан карвонсарой, яъни матолар сотиладиган жой маъносида қўлланган.

ТОЗ. Гўзалкент, Кўшработ, Нарпай туманларидаги қишлоқларнинг этноним билан боғлиқ номи. Тожикистон Республикаси Кўргонтепа туманидаги тоз уруғининг шигир, қайчи, турпич, чирчик, ўрта сингари бир неча бўлимлари бор. Шунингдек, Гурлан туманидаги (Хоразм вилояти) тоз-қозоқлар ўзларини саккиз арисли (бўлимли) тозлар деб атайдилар ва бессари тоз, чергас тоз, жастовон тоз, келдибой тоз, оқсерка тоз қабилага бўладилар.

Тозлар қадимги қипчоқ уруғларидан биридир. Тоз “Ипатьев йилномасида” Дон ва Азов бўйи чўлларида кўчиб юрган половец (қипчоқ)лар хони Бонякнинг укаси номи сифатида тилга олинган. 1107 йили хон Боняк бошчилигидаги кўшинлар Переяславль князлигига қарши юриш бошлайдилар. Бироқ бу ҳужум муваффақиятсиз тугайди ва Бонякнинг иниси (йилномада Таз) ҳалок бўлади. Афтидан Тоз мансуб бўлган уруғ кейинчалик унинг номи билан атала бошлаган. Эҳтимол Тоз исми уруғ номидан олинган бўлиши мумкин, олимлар тоз қадимий туркий қабилалардан бири деб кўрсатишади.

Мўғулларнинг ҳужуми ва қипчоқ қабилалари иттифоқининг тарқалиб кетиши муносабати билан жанубий

рус чўлларидаги тоз уруғи бир неча мустақил гуруҳларга бўлинган. Бир қисми ҳозирги Бошқирдистон худудига кўчиб бориб, ўша халқ билан аралшиб кетган. Бошқа гуруҳлари эса Дашти Қипчоқнинг жанубий қисми томон силжиб, бир қатор туркий халқлар, жумладан, қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, ўзбек халқларнинг таркибига кирган.

“Тоз” этноними ўзбек тўркман, ўзбек – қатагон, ўзбекманғитлар, шунингдек, Амударёнинг куйи оқимида яшовчи ўзбеклар таркибида ҳам учрайди. Хатирчи туманидаги (Навоий вилояти) Тос канали номи ҳам тоз уруғи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Тоз лақаб сифатида киши исмлари таркибида ҳам келади. Абдураззоқ Самарқандий “Матла ус саъдайн ва мажма ал-бахрайн” асарида XV аср давлат арбобларидан бири Пир Али Тоз ҳақида маълумот беради. Бу тозларнинг сиёсий ҳаётда фаол иштирок этганликларини кўрсатади.

ТОРТУВЛИ. Қишлоқ номи. Ўрта аср вақф ҳужжатларида Мазарак номи билан қайд қилинган. Қишлоқ ёнида Музарактош номли тепа бор. (Вяткин, Материалы..., 1902, 59) Вақт ўтиши билан Мазарак икки қишлоққа ажралган. Улардан бири Капа қишлоқ бўлиб, кейинчалик Мирканд (Даҳбед волости) деб аталабошлаган. Иккинчиси Шаҳоб волостидаги Туртиғар (ҳозирги Турайғир)дир (Чехович, Самарқандские документы..., 1974, 270).

ТОТКЕНТ. Нарпай туманидаги қишлоқлардан бири. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдулланом» асарини нашрга тайёрлаганлар куйидагиларни ёзишади «Саййид Жалолиддин Косоний (1542-1549 йиллар ўртасида вафот этган) маноқибиде айтилишича, Тотканд Самарқанддан Бухорога борадиган йўл устида жойлашган мавзе. Бухородан Зоминга борадиган йўл устидаги бешинчи мавзедир... унинг аниқ ўрнини белгилаб бўлмади», деб кўрсатилади (Ҳофиз Таниш, «Абдулланом», 1999, 399).

Профессор Б.Ўринбоев бу номни тот-тош ва кент - қишлоқ сўзларидан ташкил топган деб кўрсатади. М.Кошғарий асарида «тот» сўзи икки маънода, яъни форс тилида сўзлашувчилар ва исломни қабул қилмаган

уйғурларни билдирувчи сўз сифатида кўрсатилган (Кошгарий, Девону луготит..., 2, 1965, 427). Тот сўзи hozirги кунда форс тилида сўзлашувчи унчалик йирик бўлмаган халк номи сифатида ҳам кўлланилади. Бизнингча, мазкур номнинг тош сўзига алоқаси йўқ. Эҳтимол, ўтмишда бу ерда яшаган аҳоли номи топонимнинг юзага келишига таъсир қилган. Ҳарҳолда, вилоятимизда учровчи Ўзбеккент, Мўғулкент, Тожикқишлоқ, Арабқишлоқ шаклидаги топонимларнинг кўплаб учраши турли халқлар номи географик номларнинг ясалишида фаол иштирок этишидан дарак беради.

1926 йилги аҳоли рўйхатида Метан районидаги Қўшравот к/с қарашли Тоти қишлоғи қайд этилган (Материалы..., 1927, 11).

ТУТИ ХОЛАЖОН. Жомбой туманидаги қишлоқ номи (шу туманда Тут номли топоним ҳам бор). В.Л. Вяткиннинг китобида Тути Халажон, Дуди Халаджан шаклларида келтирилган. (Вяткин, Материалы..., 1902, 65). О.Д.Чехович мазкур топонимни Тудхаладжан тарзида қайд қилар экан, унинг Суғуди Калон туманининг қишлоқларидан бири эканлигини ва у Рийунидан ғарбда жойлашганлигини кўрсатади (Чехович, Самаркандские документы..., 1974, 394).

В.А.Лившиц Муғ тоғидан топилган битикдаги «тут» сўзи Марказий Осиё топонимиясида кўп учрашини таъкидлайди. (СДГМ. Юридические документы ..., 1962. 59).

Тути холажон топонимининг иккинчи компоненти халаж ва ~ он қисмларидан ташкил топган бўлиб, халажлар тути деган маънони билдиради. Бу ерда тут топонимик термин бўлиши мумкин. Халажларни олимлар эфталитлар билан яқин қариндош бўлган элат сифатида қайд қилмоқдалар. Халажлар (халач, хележ, қалач) тарихий манбаларда ўгуз қабилаларидан бири деб кўрсатилган (Рашид ад-дин, Жоме..., 1952, 76).

Халажлар қадимги туркий қабилалардан бири бўлиб, улар VI асрда Тохаристон, Сейистон ва уларга чегарадош вилоятларга бориб ўрнашганлар. Халажлар hozirги кунда Эрон, Афғонистон, Ҳинд, Озарбайжон, Қабодиён (ТождР) ва бошқа жойларда этник бирлик сифатида сақланиб қолган.

Ўзбекистонда эса тарихий топонимияда ўз изини қолдирган. Халажлар билан боғлиқ географик номлар Бухоро вилоятида Халажиёни Оқрабат, Юқори Халажиён (Ғиждувон), Халач (Вобкент), Халач 1, Халач 2 (Ромитон), Халач Арабхона, Халачхўжа, Бухоро тумани), Самарқанд вилоятидаги Холажон (Иштихон) каби топонимларда сақланиб қолган. (Материалы..., 1927).

Академик Я. Ғуломов Хоразмдаги Наҳри Халаж ва Холижон топонимлари ҳақида гапирар экан, уларнинг туркий халаж қабиласи билан алоқадорлигини таъкидлайди (Ғуломов. Хоразмнинг суғорилиш..., 1959, 204).

Туд қишлоғи ҳақида тўхталар экан, Самъоний бу қишлоқ Самарқанддан уч фарсанг масофада, Ведар ёнида деб кўрсатади.

«Тут» компоненти билан ясалган географик номлар XVI аср вақф ҳужжатларида кўплаб учрайди. Жумладан, Шовдор туманидаги Вахашти қишлоғи ёнидаги Тути Хусайн, анкори, Тут Қутлуг хожа анкори, Тут Хурдак анкори, Ойжон исмли аёлга тегишли тут (анкор топонимик термин бўлиб, дастлаб ер майдони ҳажмини билдирувчи ўлчов бирлиги маъносида ишлатилган деган фикр бор (қаранг: Чехович. Вакуфный документ..., 66) каби топонимлар ўтмишда бу термин ишгирокида ясалган жой номлари кенг тарқалганлигини кўрсатади. Тут сўзи бу ўринда дарахт маъносида ёки ер майдони маъносида қўлланган бўлиши мумкин.

ТЎЛАҚИШЛОҚ. Иштихон туманидаги қишлоқ. Тўлақишлоқ илк бор 1893 йилги маълумотларда Даҳбед волостидаги Оқдарё дарёсидан суғорилувчи қишлоқлардан бири сифатида тилга олинади (СКСО на 1896 г., 1896, 42). Топоним мазкур жойдаги тўлалар - адир ва қирлар ёнбағирларидаги иншоотлар номидан ҳосил бўлган. Тўлаларнинг айримлари ҳозирги пайтда ҳам мавжуд бўлиб, улардан оғил сифатида фойдаланилади. Баъзилари ўз номига ҳам эга: Тешиқ тўла, Кабутар тўла каби.

Қўшрабод туманида Тўлабости («Оқтепа» ш/х) номли қишлоқ, Ургут туманида Тўлажар номли топонимлар бор.

УККОШАОТА. Каттакўрғон тумани Исавойтепа қишлоғи

яқинидаги муқаддас жой, мазор. Ривоятларга кўра саҳобалардан бўлмиш Хожа Уккоша Муҳаммад Алайҳиссаломнинг пайгамбарлик муҳрини кўрган шахслардан биридир. Мазкур киши номи билан боғлиқ муқаддас мазор Қозогистоннинг Туркистон шаҳри яқинида ҳам бор. Шунингдек, ўрта аср Афғонистоннинг Балх шаҳри дарвозаларидан бири Хожа Аккоша номи билан аталган.

УРГУТ. Ургут тумани марказининг номи. Қадимий номлардан бири. Бобур Ургут кўргони ҳақида гапирар экан, унинг Шовдор тоғлари (ҳозирги Чақилакалон) ён бағрида эканлигини қайд қилади. Тарихчи Муҳаммад Ёқуб ибн Дониёлбий ўзининг «Гулшанам мулк» асарида 1797-1798 йилларда Мовароуннаҳрда кучли zilzila бўлиб ўтганлиги ва бу ер кимишлаши даврида Ургут кўргонидаги бинолар вайронага айланганлигини ёзиб қолдирган. У «zilzila шундай кучли бўлдики, ҳатто ярим сир (1600 грамм) келадиган бир бўлак девор кесагини ҳам топиш амри маҳол бўлди», дейди (Бартольд, VIII, 1965, 100)

Ургут дастлаб кўргон номи бўлган. Шунинг учун бўлса керак, ўрта аср тарихий асарларида кўпроқ Андак қишлоғи тилга олинади..

Фарғона вилояти ва Тожикистон Республикасидаги Урметан қишлоқлари, Панжакент шаҳри харобасидаги Урдокан номлари таркибидаги биринчи компонент «ур, урд» сўзд тилидаги «воуру» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «кўтарма, тепа, баланд, юқори» маъноларини англатади. «Кат, кот, гут» тополексемалари «шаҳар, қишлоқ, кўргон, истехком» номларини ясашда иштирок этади (Нафасов, Қашқадарё..., 2009, 22).

Демак, Ургут топоними «Тепалиқдаги кўргон, истехком» маъносидаги сўз бўлиб, у жойлашган ўрнига нисбатан номланган.

В.Л.Вяткин шаҳар фақат мангитлар ҳукмронлиги даврига келиб Ургут деб атала бошлаган, ундан олдин Аркут деб номланган дейди (Вяткин. Материалы..., 1902, 35).

Республикамызда Ургут сўзи билан алоқадор топонимлар кўп. Жумладан, Андижон вилоятининг Жалоқудук

туманида Ургут, Нарпай туманида Пасургут , Калургут, Ургут маҳалла каби топонимлар учрайди (Материалы Всесоюзной..., 1927, 244, 82-93.).

Ҳозирги Ургут шаҳри Калангар, Гузни, Камардон, Андак, Кулоллик, Сўфиён, Ҳавбоғ ва бошқа номлар билан аталувчи, жами йигирмата маҳалладан ташкил топган.

УРУСҚИШЛОҚ. Миёнқолдаги қишлоқ номи. Урус топоними Китоб, Яккабоғ туманларида ҳам учрайди. Бухоро шаҳри яқинида Урусон номли қишлоқ ва шаҳар маҳалласи бор. Шунингдек, XIV аср Бухоро ҳужжатларида Ҳавзи Арусон, Ҳавзи Арусони кўҳна каби номлар қайд қилинган. С. Қораев мазкур топонимларни Арусон (тожикча “келинлар”) сўзининг ўзгарган шакли деб кўрсатади (Қораев. Географик номлар..., 1970, 126-127). Б.Х.Қармишева Китоб яқинидаги қишлоқ номи кенагас қабиласининг урус уруғи била алоқадор дейди. Олима урус//орис уруғи ўзбекларнинг қўнғирот ва кенагас қабилалари таркибида , шунингдек, қозоқ , қорақалпоқ халқлари таркибида учрашини ҳам қайд қилади (Қармишева, Следы средневековых этнонимов..., 1978, 22-23).

Орис//ўрус//ўрис сўзи шоти, араванинг шотиси маъносида бўлиб, бу ўринда қабиланинг бир тармоғини билдириб, метафора тарзида қўлланилган. Б.Х.Қармишева бу сўз атоқли отдан келиб чиққан, деган фикрни ҳам билдиради.

Б.Ибрагимов Самарқанд яқинидаги Хожа Кафшир маҳалласидаги Боғи Орис топоними ҳақида тўхталар экан, икки фикрни билдиради. 1) боғ рус савдогарлари тўхтайдиган жой ёки рус дипломатлари резиденцияси бўлиши, шунингдек, рус куллари томонидан қурилган бўлиши мумкин; 2) бу боғда Олтин Ўрда ҳукмрони Урус хоннинг невараси Бароқхон меҳмон бўлган ва унинг шаънига шундай ном олган бўлиши мумкин.

ФЕРУЗА ДАРВОЗАСИ. Самарқанд билан боғлиқ топонимлардан бири. Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1500-1501 йил ҳақида тўхталар, бу давр билан боғлиқ воқеалардан бирини қуйидагича тасвирлайди: "Йигитлар бориб, Ғори Ошиқон тўғрисида шоту қулоб чиқибтурлар. Ҳеч ким туймайду. Андин Фируза дарвозасига келиб,... Фозил

тархонни ўлтуруб, дарвозанинг кулфини болту била чопиб, дарвозани очтилар” (Бобурнома, 1960, 122).

Академик М.Е. Массон мазкур дарвоза номи билан боғлиқ амир Фирузшоҳ ҳақида маълумот бериб, унинг ХУ асрда яшаб ўтган йирик ва обрўли саркардалардан бири бўлганлигини кўрсатади. Амирнинг исми аслида Жалолиддин Сухроб бўлиб, Самарқандда яшаган пайтларида мадраса курдирган ва у амир Фирузшоҳ мадрасаси деб аталган. Амир 1407 йилдан бошлаб чорак аср давомида Шоҳрух давлатининг ҳарбий кучлари кўмондони бўлган. 1444 йили кекса ҳукмдор касалланиб қолганда, малика Гавҳаршод таъсирида шахзода Алоуддавлага тахт вориси сифатида касамёд килади. Шоҳрух тузалиб кетгач, Фирузшоҳнинг бу хатти-ҳаракати унда норозилик уйғотади. Амирнинг Самарқанддаги Боғи Фируза номли мулки қизи Ҳабиба Султонга берилган бўлиб, у бу ерда Султон Абу Саиднинг қизи Султон Хованд бека қабри устига улуғвор гумбаз курдиради. Бу иншоот кейинчалик Ишратхона номи билан шуҳрат топади (Массон, Самарқандский мавзолей., 1958, 28-29). Фируза дарвозаси номи кейинги асрларда ҳам тилга олинади. Жумладан, XVIII асрнинг биринчи ярмида маккалик шайх Бобо хожа Сафо Ишратхонанинг яқинидан ер олиб, Ғори Ошиқонда “тақя”, яъни қаландария тариқати аъзолари учун хонақоҳга асос солганлиги ҳақидаги маълумотлар бор. Бобо хожа Сафо вафот этгач (1740-1741), Фируза дарвозаси яқинидаги қабристонга дафн этилади. 1781 йили Шоҳмуродбий Самарқанд ҳокими қилиб тайинлангач, хароб холга келган шаҳар деворлари тикланди ва собиқ Фируза дарвозаси Қаландархона деб аталабошлади.

ХЎЖАЙДУҚ. Ургут туманидаги қишлоқ. Тарихий манбаларда Идаж, Идуж, Идух шаклларида қайд қилинган. Самъоний (XII аср) унинг Самарқанд шаҳридан уч фарсаҳ (21 км) узоқликдалигини ва Шовдор тоғлари ёнбағрида жойлашганлигини кўрсатади.

XVI аср вақф хужжатларида ушбу жой Ядух, Хожа Ядух номлари билан тилга олинади. Қишлоқдаги чашма ва Ширвоғота номи билан машҳур муқаддас жой унинг қадимий

тарихи билан боғлиқ бўлса керак.

ХЎЖА КОРСОН. Каттакўрғон ва Рабинжон шаҳарлари орасидаги қадимий Карзан шаҳри номининг ўзгарган шакли. Ёкут Ҳамавий (XIII аср) ва Самъоний (XII асрлар) асарларида тилга олинган мазкур шаҳар (кейинчалик қишлоқ) ўрта асрларда жуда машҳур бўлган. Деваштич кўзғолони (722 йил) даврида мазкур қишлоқдан чиққан Карзанч (ушбу ном нисба бўлиши керак) исённинг фаол раҳбарларидан бири сифатида Муҳаммад Жарир ат-Табарий (X аср) асарида тилга олинган. Қишлоқ темурийлар даврида Хожа Кордзан (халқ этимологиясига кўра, хожа ва “корд” – пичоқ ҳамда “зан” – урмоқ сўзларидан ташкил топган) номи билан аталган. Бунга 1500 йил августида ушбу қишлоқ яқинида Хожа Аҳрори Валининг кичик фарзанди Хожа Қутбиддин Муҳаммад Яҳёнинг Шайбонийхон одамлари томонидан ўлдирилиши асос бўлган. Бироқ қишлоқ номининг қадимий манбаларда ҳам учрашини ҳисобга олсак, Корзан, Хожа Корзам, Хўжа Корсон номлари билан машҳур бўлган бу қишлоқ номининг Хожа Яҳёнинг ўлдирилиши билан боғлиқ жиҳати йўқлиги аниқ бўлади.

Этимологияси номаълум.

ЧАРКАС. Миёнқолдаги канал ва мавзе номи (Чехович, Самаркандские документы., 1974, 270). Ўзбек халқининг шажараси - «Насабнома»ларда чаркас, чилкас, чихилкас каби фонетик вариантларда учрайди. Кримнинг географик номларида черкес шаклида қайд қилинган (Лезина. К вопросу., 1988, 159). Туркий халқлар тарихидаги джелкаес, серкеш, серкаш, чаркас, черкез, черкеш ва бошқа шакллари бу туркий этнонимнинг турли ҳудудларда учрайдиган фонетик вариантларидир. Ўзбекистон топонимиясида Куйи Чирчиқ туманининг Янгикелди қишлоқ кенгашида Чилкескент қишлоғи ва Хоразм вилоятининг Хива тумани Гандимян қишлоқ кенгашида Черкес қишлоғи номлари қайд қилинган.

ЧАҒИЗМОН. Ургут шаҳрининг шимоли-шарқий ҳудудида жойлашган қишлоқ. Топоним ўрта аср вақф ҳужжатларида Чағизмун шаклида қайд қилинган (Вяткин,

Материалы..., 1902, 35) Муғ хужжатларида чағз руғах сўз бирикмаси «ботқок ёнида» деб изоҳланган. Сугд тилида чағз руғ сўзи - айнан «қурбақа текислиги (равнина)» деб таржима қилинган. Яғноб (янги сугд) тилидаги чағзлой «ботқок» маъносидадир. Бу сўз яғноб-сугдча чағз- «қурбақа» ва туркий - «лой» сўзларидан тузилган (СДМГМ, Юридические..., 1962, 52).

Агар қишлоқ номини сугд тилига хос деб олинса, бу ном «чағз»- қурбақа ва «мон» (меван) - макон сўзларидан ташкил топган бўлиб, бу ерда ўтмишда ботқок ёки сой бўлганлигини кўрсатади. Бунда Чағизмон – «қурбақалар макони, ботқок», «ботқок ёнидаги қишлоқ» маъносини билдиради. Лекин қишлоқнинг тоғга яқинлиги ва бу ерда сув объекти йўқлиги бундай хулоса чиқаришимизга йўл қўймайди. Демак, Чағизмон топонимининг этимологияси келгуси изланишларда аниқланиши мумкин.

Бироқ “Қурбақа” сўзининг географик номлар ясалишида иштирак этиши топонимияда учраб туради. Жумладан, Тошкент шаҳрининг машҳур мавзеларидан бири Қурбақобод деб аталади. Шарқшунос олим Н.Г.Маллицкийнинг маълумот беришича, Қурбақавод (Қурбақобод) зах, қисман ботқок жойнинг масҳараомуз (ирония тарзидаги) номидир. (Н.Г.Маллицкий.Тошкент маҳалла..., 1996, 17).

Худди шунга ўхшаш, Қурбақа чандир (Бухоро вилояти Қорақўл райони), Қурбақақишлоқ (Хатирчи тумани) номи топонимлар ҳам бор (Материалы..., 1927, 73, 87).

Ургут туманидаги Жозмон, Каттақўрғон туманидаги Жизмон, Хатирчи туманидаги Жузман, Иштихон туманидаги Жузмон каби топонимларнинг таркибидаги “мон” сўзи сугдча меван(макон) маъносидадир.

ЧОРСУ. Самарқанд шаҳридаги XVIII асрга оид ёдгорлик. Мазкур ёдгорлик ўрни Мирзо Улуғбек даврида Чопонбозор номи билан машҳур бўлган.

Авесто тилида “чаврисук” (айнан маъноси “гўрт тарафли”) сўзи кейинчалик “чаҳорсу” (тожикча “чорсу”) деб талаффуз қилиниб, шаҳарлардаги усти гумбаз ёпик бозор маъносида ишлатила бошлаган.

Суғдлар ўз бозорларини “вачарн” (баъзан метатезага учраган “варчан” шакли кўлланган) деб аташган (мазкур сўз ҳозирги тилимизда жуфт ҳолда кўлланадиган “бозор-ўчар” сўзининг иккинчи қисмида учрайди). Ўрта аср араб муаллифлари Марказий Осиё бозорларини “сук”, кўпликда “асвок” деб, форслар эса “бозор” деб аташган.

Самарқанд шаҳри қадимдан бозорларга бой бўлса-да, унинг асосий йирик бозори азалдан ҳозир “Сиёб бозори” номи билан машҳур бўлган жойда бўлиб келган. Жумладан, исломгача бўлган даврда ҳам шаҳарнинг асосий бозори Кеш дарвозаси (ҳозирги Хизр масжиди ўрнидаги дарвоза) ёнида бўлган, дейилади тарихий асарларда. Араб муаллифлари бу жойни “Рас ат-тоқ” (“Тоқ боши”) деб тилга оладилар. “Тоқ” сўзи меъморчилик термини бўлиб, “тумбазли бозор иншооти, биноси” маъносидадир. Ҳозирги кунда бу термин Бухоро шаҳридаги “Токи саррофон”, “Токи телпакфурушон” сингари географик номларда сақланиб қолган.

Самарқанд ўзининг бозорлари билан кейинги даврларда ҳам машҳур бўлиб келди. Чунончи, XV-XVI асрларда шаҳардаги Бозори Амир Тангрибердикул, Бозори Кулоҳбардорон (Сарбадорон), Бозори Масжиди Журжония, Бозори Рисмон, Бозори Харротон, Бозори Муҳаммад Чап сингари савдо ҳудудлари тарихий ҳужжатларда тилга олинганки, булар Самарқанднинг қадимдан хунармандчилик, савдо-сотик гуллаб-яшнаган шаҳарлардан бири бўлиб келганлигини кўрсатади.

ЧЎМИЧЛИ. Самарқанд шаҳри яқинидаги қишлоқ. Вақф ҳужжатларида бу ерда Самарқанд шаҳри маҳаллотларидан бири Ям (Ём) жойлашганлиги қайд қилиниб, кейинчалик у Чўмичли қишлоғи деб аталабошланганлиги ёзилган. Шунингдек, бу ҳудудда Шарафи Дуржи номли мавзе бўлиб, у гарбда Сиёб ариғи, шарқда Ям қишлоғи ариғи ва Темур баковул ариғи ҳамда шимолда Оқтепа баландлиги билан чегарадош бўлган. Ўша пайтда бу ерда Ибодулла шайх Азизон хонақоси ва Хожа Хуб (Чўп) Сивор мозори ҳам бўлган. Кейинчалик Шарафи Дуржи мавзеси ўрнида Хўжа қишлоқ ва Ибодулла Шайх Азизон мозори жойлашган.

Афтидан, ҳозирги Оби Раҳматнинг юқори қисми Ям ариғи деб аталган. Темир Баковул ариғи эса Халифа Ҳасан ариғи деб аталган (Вяткин. Материалы..., 1902, 23-24).

ШАЙБОНИЙХОН МАДРАСАСИ. Шайбонийхон мадрасаси билан ёнма-ён иккинчи бир мадраса ҳам мавжуд бўлганлиги учун улар биргаликда Қўшмадраса номи билан машхур бўлган. Мадраса қурилиши бевосита Шайбонийхон томонидан амалга оширилгани туфайли бино хон номи билан аталган. Шайбонийхон мадрасаси XX асрнинг биринчи ярмигача сақланиб келган бўлса ҳам, кейинчалик шаҳардаги қурилиш ишлари туфайли бузилиб кетди.

Шайбонийхон ҳалок бўлгач (1510 йил), унинг жасади мазкур мадраса ҳовлисидаги суфа яъни даҳмага қўйилади. Шайбонийлар даҳмаси номи билан маълум бўлган бу суфада ўттиз учта қабр тоши бор.

Шаҳар реконструкцияси муносабати билан тошеуфа кейинчалик Шердор ва Тиллакори мадрасалари оралиғида жойлаштирилди.

Шу ўринда Самарқанд шаҳридаги мадрасалар номини ҳам тилга олиш бу ерда бўлган олий ўқув юртлари ҳақидаги тасаввуримизни бойитади. Профессор В.Л.Вяткиннинг асарида Мадрасаи Сафед, Амир Қосим мадрасаси, Мир Бурундук мадрасаси, Сароймулкхоним мадрасаси, Мавлоно Қутбиддин Садр мадрасаси, Аловуддин Алайка Кўкалдош мадрасаси, Шаҳзода Абдулла мадрасаси, Шаҳзода Мухаммад Қосим мадрасаси, Жавзония мадрасаси, Мулла Абдурахим мадрасаси, Амир Алайка мадрасаси ва бошқалар тилга олинганки, улар мазкур заминда қадимдан илм ва фанга бўлган муносабат баланд бўлганлигини кўрсатади.

ШАЙХОН. Самарқанд шаҳридаги Лолазор маҳалласини суғорган ўрта аср ариқларидан бири. Ҳозир Каттақўрғонариқ номи билан юритилади.

ШИВАР. Самарқанд шаҳридаги топоним, жой номи (маҳаллий шевада шивар-нам,серсув жой). Обираҳмат ва Сиёб ариқларининг ўртаси ва у ерда жойлашган қўлнинг атрофлари шундай деб аталади.

В.В.Бартольд Шиберту "балчикли жой" деган маънони

англатади, деб ёзган эди.

С.Қораев мазкур сўз ва унинг этимологияси ҳақида батафсил тўхталиб, Лигети (мўғул тилида "шибар" - "балчиқ лой ботқоқ), З.Розенфельд (баъзи тожик шеваларида шибер, шивер"ботқоқлик"), И.И.Зарубин (шугнон тилида шибар "ботқоқлик, сернам ўтлоқ")ларнинг фикрларини келтиради. Шунингдек, Зомин, Ғаллаорол туманарида сув бўйларидаги бўлиқ ўтлоқни шивер (шибер) дейишади, дейди. Хоразмда шавър-чимзор, серсув ўтлоқ ер (Қораев. Географик номлар.,1970, 105-109). Ургут тумани шеваларидан бирида шивер –кўк, ўтлоқ жой, сув тушиб турган майса маъносига.

Демак, Самарқанд шаҳрининг шимоли-шарқий ҳудудидаги мазкур мавзе ҳам жой табиатига мос тарзда номланган.

ШИРВОҚОТА. Ургут туманидаги зиёратгоҳлардан бири. Хўжайдуқ қишлоғининг устки томонидаги ғорда жойлашган. Бу ерда маҳаллий аҳоли муқаддас деб биладиган қабр мавжуд.

Топоним уч қисмдан: сугдча "шир" - яхши, асл, тоза, пок (Основы иранского..., 1981, 419) ва боғ, воқ сўзларидан ясалган. Сугдча бағн –ибодатхона , бағ –худо , илоҳ сўзлари қатнашган номлар илк ислом даври манбаларида анча кўп сақланган. Улар асосан турли ёзма битикларда , вақфномаларда сақланиб қолган. Ҳозирги топонимияда жуда оз. Республикамиз тарихий топонимиясида бу термин иштирокида ясалган номлар ўтмишда кўп бўлган. О.И.Смирнова уларнинг сони ўттиздан ортиқ бўлганлигини кайд қилади.

Топоним таркибидаги учинчи компонент "ота" сўзи кишиларнинг диний тушунчалари туфайли юзага келган бўлиб, халқ назарида муқаддас ҳисобланган жойлар билан боғлиқ бўлиб сув номлари таркибида кўшлаб учрайди. Исмоилотаариги (Пойариқ тумани), Бойлиота қишлоғи (Иштихон) қабилар шулар жумласидандир.

В.Л.Вяткин Ургут яқинидаги Испандиза қишлоғи (ҳозирги Испанза) ҳақида гапирар экан, ундан шарқроқдаги Кадуд қишлоғи ва сойини ҳам тилга олади. Кадуддан

шимолроқда Ҳиндувон, шарқда эса Ғўс, жануб томонда бевосита Шайхолон тоғларига ёндош Ширмитан (сугдча айнан “яхши қишлоқ”) қишлоқлари жойлашганлигини қайд қилади (Вяткин, Материалы..., 1902, 26). Республикамиз топонимиясида “шир” термини иштирокида ҳосил бўлган номлар Жомбой (Ширқўргон), Булунгур (Ширқўргонпоён, Ширқўргонболо) туманларида учрайди.

ШИРИН. Республикамизнинг бир қатор ҳудудларида, жумладан, Нарпай (Ширин Хотин), Каттакўргон (Ширин), Хатирчи (Ширин Баҳрин, Ширин овул), Вобкент (Ширин), Янгийўл (Катташирин, Кичикширин) туманларида “ширин” лексемаси билан боғлиқ номлар учрайди.

М.М.Вирский томонидан тузилган аҳоли пунктлари рўйхатида Даҳбед бўлимининг Қорақалпоқ бўлисида Ширинкент қишлоқ жамоаси номи қайд қилинган. Шунингдек, Россия Федерациясининг Хакасия автоном областида Ширин номи район ҳам мавжуд.

Ширин сўзи этноним бўлиб, туркий халқлар таркибида учровчи қадимий компонентлардан биридир. Бу сўз этноним сифатида қадимий манбаларда, жумладан, ўзбек қабилалари номлари келтирилган «Насабнома»ларда, Н.Ханиковнинг «Бухоро хонлигининг тавсифи» (1843), Х.Дониёровнинг «Ўзбек халқи шажараси ва шевалари» (1968) ва бошқа китобларда учрайди (айрим топонимлар таркибидаги ширин сўзи этноним бўлмаслиги ҳам мумкин-НБ).

Ширин қабиласи туркий халқлар этногенезида иштирок этган компонент сифатида тез-тез тилга олинади. Жумладан, Қрим хонлигида мамлакат сиёсий ҳаётида етакчи рол ўйнаган юқори табақа вакиллари орасида Барин, Аргин, Седжеут, Мангит, Яшлов қабилалари сардорлари қатори Ширин қабиласи вакиллари ҳам фаол иштирок этган (Некрасов, Крымское ханство..., 1988, 22).

Ўзбек топонимиясида ширин лексемаси ёзма манбалардан ўрта аср вақф ҳужжатларида учрайди. Сайфиддин Бохарзийнинг невараси шайх Яҳёнинг вақфномасида (1326) Ширин канали ва қишлоғи номлари тилга олинади. Кейинчалик Н.Ф.Ситняковский «Бухоронинг

Зарафшон водийси қисми ҳақида қайдлар» асарида тилга олган бу топоним Бухоронинг шимоли шарқидан 20 км масофада жойлашган қишлоқ ва Коми Акка каналидан чиқарилган ариқ номи сифатида сақланиб қолган.

Ширин лексемаи этноним сифатида кейинги асрларда унутилган. Аммо географик ном шаклида туркий халқлар яшаётган ҳудудларда кенг учраши бу лексема ареалининг катта эканлигини кўрсатади.

ШОВДОРАРИҚ. Тайлоқ туманидаги қадимий каналлардан бири. Дарғом каналининг ўнг соҳилидан ажралиб чиққан йирик суғориш иншооти.

Ҳозирги Ургут тоғлари ўрта асрларда Шовдор номи билан машҳур бўлган. Шу номдаги туман эса ҳозирги Ургут, Тайлоқ, Самарқанд туманлари ва Панжакент (ТождР) ҳудудларини қамраб олган.

Шовдорариқ гидроними туман номи билан боғлиқ ҳолда сақланиб қолган ном сифатидаги тарихий атама ҳисобланади.

Шунингдек, 1926 йилда аҳоли рўйхатида Пойариқ районидаги Шовдорбулоқ қишлоғи (ҳозир Ғаллаорол туманига қарашли) қайд қилинган.

ЭРНАЗАРҚЎРҒОН. Пойариқ туманидаги топоним. Аштархонийлар даврида мазкур қишлоқ Ортиқмўйтан номи билан машҳур бўлган.

ЯХТОН. Ургут туманидаги булоқ ва кон номи (аслида Яхдон, форс-тожикча ях-муз ва -дон, яъни асосдан англашилган нарса сақланадиган буюмни англатувчи от ясовчи қўшимча, бу ўринда географик ном ясайдиган форманг, аффикс). Гидроним сувнинг ҳарорати, яъни совуқлиги асосига кўра ясалган. Булоқ номи кейинчалик бу ерда очилган кон номига кўчган.

Ном этимологик жиҳатдан будд.идхон ёки йидхон - музлик сўзининг метатезага учраган шаклидан хд < дх ҳосил бўлган. Ўрта яғноб тилида ех, их, янги форсча ях. (Основы иранского..., 1981, 378).

Нурота, Хатирчи туманларидаги Совуқбулоқ топонимлари ҳам шу турдаги номлардир (Материалы..., 1927, 79,8 5).

ЎҚЛАН. Окдарё туманидаги қишлоқ. Қишлоқ вақф ҳужжатларида Деҳинав номи билан қайд этилган (Вяткин, Материалы..., 1902, 67).

ҚАВОЛА. Самарқанд туманидаги қишлоқ. Қишлоқ номи қабола -» васиқа» сўзи билан боғлиқ. 1904 йилги қишлоқ номлари рўйхатида Қавола қишлоқ жамоаси номи қайд қилинган ва унга Сафеди ҳамда Гулбоғ қишлоқлари кириши кўрсатилган. «Қавола» термини араб, форс манбаларида, шунингдек, XV-XIX асрларга оид рус ҳужжатларида учрайди. «Қабола» сўзи ҳақида фикр юритган П.И. Петров ўз мақоласида мусулмон шарқи ва Россияда бу термин турлича маъноларда қўлланганлигини қайд қилади (Петров. К вопросу о термине кабола, 1965, 113-115, 183). П.И. Петров А.Ю.Якубовскийнинг қабола сўзи халифаликда ерни тенгшерикликка ижарага олишни билдиради, деган сўзига эътироз билдиради. Ушбу фикр ҳуқуқ қонунларига асосланиб чиқарилган, аслида ҳаётда кўпинча бу қонунлар четлаб ўтилган. XVI-XIX аср ҳужжатларида гарчи бевосита мазкур терминдан фойдаланилмаса-да, давлат ерларини ижарага бериш кенг қўлланилганлиги тасдиқланади (Чехович О.Д. Бухарские документы..., 1965, 227).

Демак, Қабола, Қавола қишлоғи номи ер ижараси билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган.

Бухоро вилоятининг Ғиждувон туманида ҳам Қаволи номи қишлоқ қайд этилган (Материалы..., 1927, 45).

ҚАЛАНДАРХЎЖА. Иштихон туманидаги қишлоқ номи. 1904-1905 йилги аҳоли пунктлари рўйхатида бу қишлоқда 26 та хонадон ва 115 та аҳоли нуфуси бўлганлиги қайд қилинган. Тарикибида “қаландар” термини иштирок этган жой номлари жумласига Пойариқ туманидаги Қаландар, Самарқанд шаҳридаги Қаландархона каби номларни киритиш мумкин. Шунингдек, Самарқанд шаҳрида Эски Қаландар маҳалласи ҳам бўлган (Мавзолей Ишратхана..., 1958, 165).

Қаландарлар (тожикча “камбағал дарвеш”) ҳақидаги айрим қайдлар В. Л. Вяткин, О. А. Сухарева, И. П. Петрушевский, А. Л. Троицкая ва бошқаларнинг илмий ишларида учрайди. Олимларнинг таъкидлашларича,

қаландарлар ўзларини шайх Баҳовуддин Нақибандий сулукига мансуб деб билганлар. Қаландария тариқатига асос солган киши сифатида шайх Сафо (1740-12741 йилларда вафот этган) номи тилга олинади. XVIII асрнинг биринчи ярмида Маккадан Самарқанд шаҳрига келган Шайх Бобо Ходжа Сафо Ишратхона мақбараси яқинидаги Ғори Ошиқон деган жойдан ер олиб, бу ерда кейинчалик Қаландархона деб номланган таъя, яъни хонақоҳ қурдирган. Бобо Хожа Сафонинг Самарқанддаги таъя ва қаландархонага асос солганини Абу Тоҳирхожа ҳам эслатади.

1781 йили Шоҳмуродбий Самарқанд ҳокими қилиб тайинлангач, хароба ҳолига келиб қолган шаҳар деворлари тузатилиб, собиқ Феруза дарвозаси Қаландархона деб аталган. Бу ердаги маҳалла ҳам Қаландархона деб юритилабошлайди.

Қаландарлар ҳақида бирмунча батафсил маълумот берган А.Л.Троицкаянинг ёзишича: “Самарқанд қаландарларининг етакчи шайхлари Қаландария мазҳабига асос солган Шайх Сафо авлодлари бўлган. Мазҳабнинг регион(жой)лардаги бўлимлари(бутун ўлка, шунингдек, Бухоро, Кошғар, Афғонистон ва Хива)га Шайх Сафо авлодлари билан бирга Самарқанд шаҳрида иршод (арабча ҳақ йўлидаги кўрсатма, кўлланма) олган оддий қаландарлар, ишонлар бошчилик қилганлар.

Қаландарлар яшаган жой тожикча хонақоҳ ёки қаландархона деб юритилган. Бундай қаландархона Тошкент шаҳридаги Бешёғоч даҳасининг Кўғурмоч маҳалласида ҳам бўлган.

Шайх одатда тўра (туркий “жаноб, аслзода”), ишон тўра (тожикча-туркий) ёки бобо деб аталган (Троицкая, Из прошлого каландаров., 1975, 191-199).

Иштихон туманидаги Сафоҳўжа қишлоғи номи ҳам Бобо Сафо номи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Ҳарҳолда, Қаландархўжа қишлоғидаги хўжалар ўзларини самарқандлик ва сафоҳўжалик хўжалар билан қариндош эканликларини таъкидлашларига кўра, улар орасида узоқ қариндошлик муносабатлари мавжуд.

Топоним таркибидаги “хўжа” сўзи ва унинг этимологияси мунозарали масалалардан бўлиб қолмоқда. Мазкур термин ҳақида фикр юритган Р.Я.Рассудова ўлкамизда ходжа (баъзи адабиётларда “хводжа” тарзида ёзилади) сўзи билан боғлиқ топонимлар кенг тарқалганлиги қайд этади. Ходжа термини фақат аҳоли пунктлари номларидагина эмас, балки азиз жойлар (зиёратгоҳлар), ирригация иншоотлари ва бошқа объектлар номларида ҳам учрайди, дейди олима.

“Ходжа, хводжа, хўжа сўзи форсча бўлиб,” раҳбар, бошлиқ” маъносидадир. Мазкур сўз бундан ташқари яна бир неча маъноларда қўлланади. Аммо, асосан, маълум имтиёзга эга бўлган табақавий гуруҳга мансуб этник бирликни ифода этади.

“Ғиёс ул-лугат” муаллифи мазкур сўзни шундай изоҳлайди: “Хожа –худованд маъносида. Турон султонлари лақабидир. Ҳиндистонда хожа сўзи асосан “хўжа” шаклида ёзилиб, шундай ўқилади ва аксари азизлар лақабидир. Фақир туркий лугатларда хўжа сўзининг малик (молик) маъносида эканлигини учратдим. Шундан маълумки, ушбу сўз туркийдир”(Ғиёс ул-лугат...,1987, 318).

Хўжаларнинг келиб чиқишини кўпчилик арабларга мансуб деб биладилар. Баъзилар уларни араб саркардалари билан боғлашса, баъзилар тўрт халифага ёки улардан бирига алоқадор дейишади. Ниҳоят пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳисалом авлодлари деб билувчилар ҳам бор (Рассудова. Термин ходжа...,1978, 115-120).

А.Гафуров “хўжалар ўзларини халифалар авлоди деб билишлари, улар бир қатор имтиёзларга эгаликлари, яъни тан жазосидан озод эканликлари, жамоа ишлари –ҳашарларга олинмасликлари ва бошқалар ҳақида маълумот беради. Шунингдек, олим “хожа, сайид ва тўра синоним сўзлар бўлиб, улардан биринчиси эроний, иккинчиси араб ва учинчиси туркий тилга мансуб“ деб қайд қилади (Гафуров. Имя..., 1987, 93-94).

“Хўжа” термини иштирокида ясалган жой номлари, гидронимлар вилоятимизда кўплаб учрайди. Жумладан,

Р.Я.Рассудова Зарафшон водийсидаги 1862 та қишлоқ номидан 62 таси “хўжа” термини иштирокида ясалганлигини таъкидлаб, бу регионда хўжаларнинг асосий қисми жойлашганлигини кўрсатади (Рассудова. Термин ходжа..., 1978, 117). Масала, Хўжапгол, Хўжақишлоқ, Хўжайдук (Ургут), Хўжа (Жомбой, Нарпай, Иштихон, Пахтачи, Паст Дарғом), Хўжалар (Иштихон, Каттақўрғон), Хўжамазгил (Булунғур), Хўжаарик (Тайлоқ), Хўжагунжойиш (Самарқанд тумани) ва бошқалар.

Олима иккинчи бир ишида хўжаларнинг асосан Миёнколда жойлашганлигини ва улар Сўғончи, Дахбед, Лойиш, Дабусия, Иштихон, Мотрид, шунингдек, Самарқанд шаҳри ва унинг атрофларида яшашлари ҳақида маълумот беради (Рассудова. Семейные..., 1987, 70).

Шунингдек, “шайх”, “шейх” (арабча “йўлбошчи, бошлик, оқсоқол” маъносида), “ишон”, “эшон” терминлари иштирокида ясалган жой номлари ҳам учрайди. Жумладан, Шайхлар (Шихлар) (Иштихон), Кўрших, Ишонқишлоқ (Оқдарё), Яккаших (аслида Яккашайх, Довчар ҳам дейилади)-қишлоқ ва қабристон, Олимшайх қабристони (Айловотхўжа қишлоғида), Тойиршайх қабристони (Баҳрин қишлоғида), Дарвишиқ қишлоғи ва қабристони (Пойарик), Ўрташиқ (Самарқанд тумани), Эшонқишлоқ (Ургут) қабилар шулар жумласидандир.

А.Гафуровнинг фикрига кўра, эшон сўзи унвон сифатида теурийлар даврида пайдо бўлган. Дастлаб учинчи шахс кўпликни ифодаловчи олмош кейинчалик дарвешлар сулуки шайхларини ифодалаш учун қўлланилган. Бирор бир ҳурматли шахсни таъкидлаш керак бўлганда, у кишини “ҳазрати ишон” деб атаганлар. “Эшон” (“ишон”) сўзи табу (тақиқланган сўзлар ўрнига қўлланадиган ибора ёки сўз) вазифасини бажарган.

Мухаммад Юсуф мунши асаридаги изоҳда эса “ишон” сўзи Мовароуннаҳр шеvasида маҳаллий дарвешлар сулуки бошлиқларининг турдош оти дейилади. Шунингдек, мазкур сўз қадимий бўлиб, буни машҳур хуросон шайхларидан Абу Саид Мейхонийнинг (1049 йил вафот этган) “Ҳазрати

ишон” иборасини оддий дарвешларга нисбатан қўлланилишига қатъиян қарши чиққанлиги ҳақидаги маълумот ҳам тасдиқлайди (Мухаммад Юсуф. Муқимханская., 1956, 250). Кўриниб турибдики, илмий адабиётларда “ишон” термини ҳақидаги фикрлар муштарак эмас.

ҚИРҒИЧИ. Оқдарё тумани. Манбаларда Қаряғач ёки Кригач шакллари ҳам келтирилган. Бир манбада Қиря (қарья) Гачи, яъни Гачи қишлоғи деб тилга олинган. Кейинчалик Қирғичи деб талаффуз қилина бошлаган

ҚИЯННИ. Ургут туманидаги қишлоқ. Қиённи (Шахрисабз), Қиён (Булуғур), Қиёт (Ишғихон, Каттакўрғон, Оқдарё) номи қишлоқлар бор. Қиян ўзбек уруғларидан бири. Кўплиги қиёт. Қиян мўғулча сўз бўлиб, «катта оқим, тоғдан пастга қараб оқувчи тошқин, тез, кучли, сел» маъносидадир. Қиян уруғига мансуб кишилар мард ва жасур бўлганликлари туфайли ушбу ном билан аталганлар (Рашид ад -дин. Сборник летописей, 1952, 154). Чингизхоннинг отаси Есугэй баҳодир мазкур уруғдан бўлган.

ҚОЗОНАРИҚ. Ургут ва Жомбой туманларидаги ариқларнинг номи. В.Л.Вяткин Жомбой туманидаги (ўрта асрлардаги Сугуди Калон тумани) Хазон қишлоғи халқ тилида Қазон деб талаффуз қилинган, дейди. Бизнингча, Қозонариқ гидроними уруғ номи билан боғлиқ бўлса керак. Топонимист Э.М.Мурзаев мазкур сўзга эътибор бериб, шундай ёзади:

“Қозон туркий сўз бўлиб, рус, украин, белорус ва болгарлар томонидан ўзлаштирилган ва Россия ҳамда Болқон мамлакатлари топонимикасидан мустахкам ўрин олган. Татаристоннинг пойтахти Қозон шаҳри, Туркменистондаги Қозонжик шаҳри, Озарбайжондаги Қозонбулоқ шаҳарчаси ва Қозонгул кўли, Шимолий Кавказдаги Қозонсу дарёси, Қримдаги Қазантип кўлиги, Жунғор Олатовидаги Қозон дарёси шундай номлардир.

Ургут туманидаги Қозонариқ ариғининг ўрта асрлардаги бир номи Башмин бўлган. XV –XVI аср вақф ҳужжатларида эса Қорауннас деб тилга олинади. Етгисувдаги мўғуллар

Мовароуннахрдаги чигатойларни “қорауннас”, яъни “дурагай, курама” деб атаганлар. Шарафиддин Али Яздий (ХУ аср) ўзининг “Зафарнома” асарида турк – қорауннасларни тилга олган. Ариқ ўз номини мазкур этник бирликдан олган бўлиши табиий. Кейинчалик бу ариқ Қозонариқ деб атала бошлаган. Ургут туманидаги Жозмон қишлоғида “қозонтўпи” уруғи мазкур ариқ ёқасида истиқомат қилади.

ҚУЛДОРТЕПА. Ургут туманидаги қадимий шаҳар харобасининг номи. Ўрта аср манбаларида тилга олинган Маймурғ ҳокимлигининг маркази.

Маймурғ ҳокимлигининг худудида Самарканд воҳасини суғорувчи Варағсар тўғони ва ундан ажралиб чиқадиган суғориш тармоқларининг аҳамияти катта бўлган. Сюань Цзянь (630) маълумотига кўра, Ми-мохэ (Маймурғ) водийнинг марказида жойлашган бўлиб, айланаси 400 - 500 ли (200 - 250 км) га яқин бўлган.

VIII асрнинг иккинчи ярмида Маймурғ Аббосийлар халифалиги таркибига кирган (Ртвеладзе, Великий шелковый..., 1999, 231).

ҚЎШСОҚА. Бу қишлоқ Тайлоқ туманида жойлашган. Қишлоқ яқинида Қўшсоқа ота номли табаррук жой ҳам бор. “Самария” китобининг муаллифи мазорлар ҳақида фикр юритиб, бир ўринда шундай дейди: “Ҳазрати хожа Соққа мазори Шовдор туманида Соққа деган жойда, баланд бир тепанинг кунботар томонида ва унинг остидадир. Ушбу тепа Амир Темур томонидан солдирилган Дилкушо боғининг жануб томонида. Хожа Саққо (аслида сақо бўлиши керак) Баҳовуддин Нақшбанднинг халифаларидан бири бўлиб, унинг мазори билан шаҳарнинг ораси уч чорак тош чамаси йўл”. Демак, Хожа сақо кейинчалик маҳаллий аҳоли тилида Қўшсоққа тарзида қўлланилган. Бу номнинг нотўғри талаффуз қилиниши оқибатидир.

Соқа араб тилида “сув берувчи, сув ташувчи” маъносидаги сўз бўлиб, бу хожанинг ўз муршиди хузуридаги хизматларига мажозий ишора, термин. «Соқа» сўзи ҳозир Хоразм вилоятидаги суғориш иншоотлари номларида

учрайди.

ҚЎШТАМҒАЛИ. Самарқанд шаҳрининг шарқий худудида жойлашган қишлоқ. Вяткин вақф ҳужжатларида бу қишлоқнинг Найманон деб аталганлигини қайд қилади. (Вяткин. Материалы..., 1902, 24).

ҒЎС. Ургут районидаги қишлоқ. Мазкур қишлоқдаги Ғавсул Аъзам номи билан аталган зиёратгоҳнинг халқ тилидаги атамаси. Ғавсул Аъзам Осиё ва Африка мамлакатларнинг бир қатор районларида кенг тарқалган Қодирия дарвешлик тариқатининг асосчиси Абдулқодир Ғилони (XII аср)нинг лақаби бўлиб (Троицкая, Женский зикр..., 173-174), ғавс-мадад, ёрдам, мададкор, ёрдамга етиб келувчи, ёрдам кўрсатувчи ва аъзам-улуг, улкан сўзларидан ташкил топган.

Қишлоқ ўртасидан оқиб ўтувчи Ғўссой сойи ва қишлоқ юқорисидagi Сойғўс қишлоқлари номлари таркибидаги «сой» термини туркий тиллардаги «куруқ ўзан, жар, дарё, тошлок, жарликдаги жилға» каби маъноларда қўлланади. М.Қошғарий мазкур сўз ҳақида тўхталиб, унинг маъноси «қора тошли ер» (Қошғарий, III, 173) эканлигини қайд қилади.

Ғўс қишлоғи Сойгузар, Қуйигузар, Еттиуйлук, Кўмиртепа, Ўртагузар, Чиноргузар маҳаллаларидан ташкил топган.

ҲАЗАРА. Иштихон туманидаги ариқ номи. Самарқанд шаҳрининг чеккасида ҳам худди шу номдаги маҳалла бор. Ҳазара (Ҳазора) ариғининг номи "ҳазира" сўзи билан боғлиқ дейишади. Ҳазира деб атрофи ихота қилинган махсус хилхона – қабристонни айтишган. Шунингдек, тарихчи олимлар "ҳазара" термини – Темур даврида маъмурий –худудий атама маъносида қўлланган, деб кўрсатадилар. Ҳазара чегарасидан канал ўтиши шарт бўлиб, мингта жангчи бериши керак эди. Кейинчалик "ҳазара" термини Марказий Осиёнинг бир қатор қишлоқ ва каналлари номига айланган.

ҲИНДУВОН. Ургут тумани. Ўрта аср вақф ҳужжатларида тилга олинган қишлоқлардан бири. Испанза қишлоғининг шарқий томонида бўлган. В.Л.Вяткин Ҳиндувон номли қишлоқлар сони кўп бўлганлигини қайд қилади. Олим Марказий Осиёда «ҳинди, хинду, кўплиги хиндувон» номи

билан аталувчи жой номлари темурийлар даврида, баъзан ундан олдинроқ ҳам мавжуд бўлганлигини қайд этади. У маҳаллий кишиларнинг бу қишлоқлар аҳолиси Темурнинг Ҳиндистондан олиб келинганлиги ҳақидаги ҳикояни келтириб, бу фикрда маълум асос бўлса керак, дейди.

ҲИНДУВОН. Темурнинг машҳур боғларидан бири Боғи Дилкушо яқинидаги қишлоқ. Рус истилоларидан сўнг Дўнгқишлоқ деб аталабошлаган.

ҲИНДУВОН * ВА ҲИНДУВОНАРИҚ. Самарканд шаҳрининг жануби-ғарбидаги Димишқ яқинидаги қишлоқ ва гидроним.

ҲИНДУВОН. Оқдарё тумани маркази Лойиш (ўрта аср вақф ҳужжатларида Дойиж шаклида қайд қилинган)дан шарқда жойлашган қишлоқ. В.Л.Вяткиннинг айтишича, бу қишлоқ кейинчалик Қангли деб аталабошлаган.

ҲИНДУБОЙ МАҲАЛЛАСИ. Паст Дарғом туманидаги маҳалла номи.

СЎНГСЎЗ

Муҳтарам китобхон!

Кўриб ўтганимиздек, географик номлар, яъни топонимларда халқ тарихи, этнографияси, географияси, тили билан боғлиқ маълумотлар ўз ифодасини топади. Уларнинг баъзилари минг йиллардан бери сақланиб келаётган бўлса, айримлари унутилиб кетган, бошқалари эса янгидан пайдо бўлмоқда. Кўпчилиги фақат тарихий асарларда ёки турли ёзма манбаларда учрайди.

Жой номлари халқ ижоди, ҳозиржавоблиги, теран қузатувчанлиги маҳсули. У халқ тарихининг бир қисmini ўзида мужассамлаштирган.

Географик номларни ўрганиш жуда қадимги даврлардаёқ бошланган. Шунга қарамасдан, топонимлар этимологияси, келиб чиқиши тарихини ойдинлаштириши олимларининг доимий тадқиқот объекти бўлиб қолмоқда.

Асрлар давомида сақланиб келаётган географик номлар давр ўтиши билан шаклан ўзгарishi, маъноси хиралашishi мумкин. Бундай ҳолларда уларнинг ёзма битиклардаги дастлабки шаклини излаб топиши яхши натижа беради.

Самарқанд шаҳри ва вилояти инсоният яшаган қадимий маданият ўчоқларидан бири. Шунинг учун бу ҳудуд билан боғлиқ минглаб номлар ёши тарихан бир неча асрлар билан ўлчанади. Топонимларни ўрганиш, уларнинг этимологиясини тадқиқ қилиши ўлкамиз тарихи билан боғлиқ воқеалар билан танишишимизда ҳам ёрдам беради.

Географик номларнинг кундалик ҳаётимиздаги тутган ўрни ва аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда вилоятимиз билан боғлиқ топонимларни тўлиқ тўплаш ва илмий тадқиқ қилиши олимларимиз олдида турган навбатдаги вазифалардан биридир. Аммо ушбу иш мураккаб ва машаққатли бўлиб, уни тарихчи, географ, тилишунослар ва зиёлилар шитироқисиз ҳал қилиб бўлмайди. Мазкур мақсадни амалга оширишда сизларнинг кўмагингиз ва маслаҳатларингизга ишонамиз.

Муаллиф

Бизнинг манзил:

Самарқанд шаҳри,

Бўстонсарой кўчаси, 93

уй.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абаев В.А. Этимологические заметки. -Труды института языкознания, VI, -М., 1956. -С. 442 - 448.
- 2.Абрамов М. Гузары Самарканда. -Тошкент, Ўзбекистан, 1989.
3. Абу Тоҳирхожа. Самария.-Тошкент, Мерос, 1991.
4. Абдурахмонов Т.Челак тумани тарихи.-Т.А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000.12-13 бет
5. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер.-М., Наука, 1985.
6. Агеева Р.А. Топонимика в трудах М.А.Кастрена.-В сб.: Развитие методов топонимических исследований. -М., 1970, -С.73-80.
7. Агеева Р.А. Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации.-Москва, Наука, 1989.
8. Афрасиаб”, вып. I, -Т., Фан, 1969.
9. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -Москва, СЭ, 1969.
10. Ахунбабаев Х.Г. Археологические изучение Булунгурского района в 1977-1980 гг. «История материальной культуры Узбекистана», вып. 18, 1983, -С.156.
11. Бартольд В.В. Сочинение. Т. I -М., Наука, 1963
12. Бартольд В.В. Сочинение. Т. III, Москва, Наука, 1965.
- 13.Бегалиев Н. Топонимларнинг ўзбек халқи этногенезидаги ўрни.// Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, № 4, 67-71 бетлар.
14. Бегалиев Н. Ўзбек халқининг шаклланишида этник гуруҳлар ўрни.//“Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих” мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. Тошкент шаҳри, 2004 йил 19-20 ноябрь. Тошкент, 2004. 79-82 –бетлар.
15. Бегалиев Н. “Соғарж” топонимининг этимологияси ҳақида. // Аюб Ғуломов ва ўзбек тилишунослиги масалалари (Илмий мақолалар тўплами). Тошкент, 2010. 121-123-бетлар.

16. Бегалиев Н.Б. Ўзбек этнонимлари тарихидан. Самарқанд, 2004. 110 бет.

17. Бегалиев Н. Топонимларнинг қайта номланишига доир айрим мулоҳазалар.// Роман – герман тилишунослигининг долзарб муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент, 2009.

18. Бегалиев Н. Қулдортепа ва топилган иероглиф ёрлиқ. *Ozbekiston moddiy madaniyati tarixi*. 30-nashri, Samarqand, 1999. 319-320 betlar.

19. Бегалиев Н. Тан сулоласи даври йилномаларидаги топонимлар тўғрисида.//Марказий Осиёда урбанизация жараёнининг пайдо бўлиши ва ривожланиши босқичлари (ЎзР ФА Археология институтининг 25 йиллиги ва академик А.Асқаровнинг 60 йиллик юбилейига бағишланган халқаро конференция маърузалари тезислари). Самарқанд, Археология институти нашри, 1995. 55-56-бетлар.

20. Бегалиев Н. Микротопонимларни ўрганиш юзасидан айрим қайдлар// Аюб Фуломов ва ўзбек тилишунослиги масалалари (Илмий мақолалар тўплами). Тошкент, 2010. 121-123-бетлар.

21. Бегалиев Н. Маймург сири. "Гулистон" журн., 1978, № 3. 29-бет.

22. Бегалиев Н. Православлар насронийми? (ҳаммуаллиф Исроил Мирзаев), "Мулоқот" журн., 1996, № 3, 58-59 – бетлар.

23. Бегалиев Н. Туя тахт. "Совет Ўзбекистони санъати" журн., 1978, № 9. 13-бет

24. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. –Ленинград, Наука, 1973.

25. Беленицкий А.М. Новые памятники искусства древнего Пянджикента. Опыт иконографического истолкования. В кн..Скульптура и живопись древнего Пянджикента.-М., Изд. АН СССР, 1959.-С.77.

26. Бичурин (Иакинф) Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.II, -М.-Л., изд. АН СССР. 1950.

27. Бутенев К.Ф. Минеральные богатства Бухары,

Горный журнал, 1842, ч. IV, кн. XI, с. 138

28. Бўриев С.Н. Ургут тумани микротопонимларининг лексик-семантик таҳлили. Фил.фан.ном...дис.автореф. - Тошкент, 2010. 22 бет.

29. Валихўжаев Б. Мотруд ҳақида. Марказий Осиёда урбанизация жараёнининг пайдо бўлиши ва ривожланиши босқичлари (ЎзР ФА Археология институтининг 25 йиллиги ва академик А.Асқаровнинг 60 йиллик юбилейига бағишланган халқаро конференция маърузалари тезислари). Самарқанд, Археология институти нашри. 1995.58-60 –бетлар.

30. Веселовский Н. Топонимика на службе истории. В кн.: *Исторические записки*, вып.17.- М., 1945;

31. Веселовский Н. Заметки о курганах Туркестанского края, -ЗВОРАО, 1888, т. II.-С.221-226.

32. Б.Я.Владимирцов. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм, -Л., 1934.

33. Востоков А.Х. Задача любителям этимологии. В журн.: Санкт-Петербургский вестник издаваемый Обществом любителей словесности наук и художеств, ч. I. -СПб, 1812, -С.204.

34. В.Л.Вяткин, *Материалы по исторической географии Самаркандского вилайета*, СКСО, вып. VII, 1902, 1-82 бетлар.

35. Гафуров Б.Г. *Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история*. кн. I, -Душанбе, Ирфон, 1989.

36. Гафуров А. *Имя и история*. -Москва, Наука, 1987.

37. Горнфельд А.Г. *Муки слова*. -М.-Л., Наука, 1927

38. Григорьев Г.В. *Городище Тали Барзу*, ОВЭ, Л., 1940, т. II.-С.87

39. Гриценко К.Ф. К вопросу о семантике якутских гидронимов со словом "эбэ". -В кн. *Языки и топонимы Сибири*. II. Томск, 1970. -С. 39-48

40. Грот Я.К. *Заметки о названиях мест*. -В кн.: "Филологические разыскания", 1876, т. I;

41. Дульзон П. *Этнический состав древнего населения Сибири по данным топонимики*. -М., 1960.

42. Дўсимов З. *Топонимик индикаторлар*. ЎТА, 1969, 5.

43. Жукевич А.Л. Происхождение географических названий (топонимика) Белоруссии. - Минск, 1961.
44. Жучкевич А.Л. Топонимика. Краткий географический очерк. - Минск, 1965.
45. Жучкевич А.Л. Общая топонимика. - Минск, 1968;
46. Кадырова Ш.М. Микротопонимы Ташкента. Автореф. дис... канд. филол. наук. - Ташкент, Фан, 1970. 28 стр.
47. Камолиддинов Ш.С. "Китаб ал-ансаб" Абу Саъда Абдалкарима ибн Мухаммада ас- Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. - Ташкент, Фан, 1993.
48. Каримов С., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққийт босқичида. - Тошкент, Фан, 2006.
49. Кармишева Б.Х. Следы средневековых этнонимов и антропотопонимов в узбекских генеологиях (ас, кышылык, уруе). В кн.: Ономастика Средней Азии. - М., Наука, 1978. - С.22-23.
50. Кононов А.Н. О семантике слов «кара» и «ак» в тюркской географической терминологии. Изв. Отд.ния общественных наук Таджикской ССР, вып. V, 1954. - С.83-85.
51. Кошгарий М. Девону луғотит турк, 2 том, -Т., ЎзР ФА нашриёти, 1959.
52. Кучерявых В. Змеиные названия. Газ. "Ленинский путь" 2 мая 1982 г.
53. Лезина И.Н. К вопросу о стратификации тюркских генотопонимов Крыма. В кн.: Ономастика, типология, стратиграфия. - М., Наука, 1988
54. Леонов Н.И. Дарёларимиз ўтмишидан. -Т., Фан, 1966.
55. Лопатин В.В. Рождение слова. - М., Наука, 1973.
56. Малаевкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. - Новосибирск, «Наука», Сибирское отделение, 1989
57. Маллицкий Н.Г. Тошкент маҳалла ва мавзелари. -Т., Ф.Фулум, 1996.
58. Маматов А. Париж шаҳри топонимлари ҳақида қайдлар // Тошкент шаҳри ва вилояти топонимлари муаммолари. Илмий - амалий конференция докладлари

тезислари. -Тошкент, 1994.

59. Массон М.Е. По поводу далекого прошлого Самарканда. В кн.: «Из истории искусства великого города», -Т., изд. лит-ры и искусства им. Г.Гуляма. 1972, 3-35.

60. Массон М.Е. Самаркандский мавзолей известный под названием Иширатхана. В кн.: Мавзолей Иширатхана. -Ташкент, 1958.

61. Матвеев А.К. Финно-угорские заимствования в русских говорах Северного Урала. -Из. Уральск. Ун-та, 1959.

62. Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 г. В Узбекской ССР. Вып.1. Поселенные итоги. Самарканд, ЦСУ УзССР, 1927.

63. Маҳмудов Ғ., Истад А. Армузон.-Тошкент, Ворис нашириёти, 2007. 97 бет.

64. Мончадская Е.А. О «царском городе» или «второй столице» Согдианы. ВДИ, 1959, № 2.-С.18-121.

65. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. «Вакфнаме». -Т., Наука, 1966.

66. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М., Наука, 1974;

67. Мурзаев Э.М. География в названиях. М., Наука, 1979;

68. Мурзаев Э.М. Изучение географических названий. -В.кн. Справочник путешественника и краеведа /Под ред.С.В.Обручева. -М., 1950. ч.2.-С.648.

69. Мухаммад Юсуф муниш. Муқимханская история. -Ташкент, Изд. АН УзССР. 1956.

70. Мухаммаджонов А. Қўйи Зарафшон водийсининг сугориши тарихи. -Т., 1972.

71. Мухаммад Ғиёсуддин. Ғиёс ул-луғат, ч.1, -Душанбе, Адиб, 1987

72. Наршахий, Бухоро тарихи, Т., Фан, 1966

73. Набиев А., Асроров Х. Ўзбекистон ССР тарихи курсини ўқитишда топонимик материаллардан фойдаланиш.-Т., 1985, 96-бет.

74. Надеждин Н. Опыт исторической географии русского мира.-Библиотека для чтения, 1837, т.22, отд.ІІІ,-С. 50;

75. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси.-Тошкент, Мухаррир, 2009. 431бет.

76. Некрасов А.М. Крымское ханство в XV –XVI в. В кн.: Крым: прошлое и настоящее. –М., Мысль, 1988. 108 стр.
77. Никонов В.А. Введение в топонимику. –М., Наука, 1965.
78. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. –М. Наука, 1981
79. Ономастика Средней Азии. –М., Наука, 1978.
80. Охунов Н. Тил ва жой номлари. –Т., Ўзбекистон, 1988.
81. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. –М., Наука, 1988.
82. Поспелов Е.М. Топонимика и картография. –М., Наука, 1971.
83. Поспелов Е.М. Топонимика в школьной географии. –М., Просвещение, 1981
84. Петров П.И. К вопросу о термине кабала, Журн. "Народы Азии и Африки", –М., 1965, –С. 113-115, 183.
85. Петров Ю.М. Самарканд. Климат и погода. Ленинград, Гидрометеиздат, 1982. 101 стр.
86. Рассудова Р.Я. Термин ходжа в топонимии Средней Азии // Ономастика Средней Азии. –Москва, Наука, 1978.
87. Рассудова Р.Я. Семейные группы: одна из форм организации труда в орошаемых районах Средней Азии (XIX-первая половина XX века). // Страны и народы Востока. Вып. XXV. –М., Наука, 1987.
88. Мухаммад Юсуф муниш. Мукимханская история. –Ташкент, Изд. АН УзССР. 1956.
89. Рашид ад -дин. Сборник летописей, т. 1, М. –Л., 1952.
90. Рахматов Т. Одонимы Самарканда. //Советская тюркология. –Баку, 1972, 4.
91. Рахматов Т. Этимология топонима «Самарканд» //Советская тюркология. –Баку, 1973, 4.
92. Ремпель Л.И. Об отражении образов согдийского искусства в исламе (к вопросу о культах Шахи Зинда, Хазрати Хизра и Ходжа Данияра). //«Из истории искусства великого города», Т., изд.лит-ры и искусства им.Г.Гуляма. 1972, 3-35.
94. Розенфельд А. З. Таджикская топонимия Бадахшана. В кн.: "Ономастика Востока», –М., Наука, 1980.

95. Ртвеладзе Э. Великий шелковый путь. Древность и ранее средневековье. - Т., «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», - 1999.

96. Самибоев Х. Самарқанд маҳаллари тарихи. - Самарқанд, 2007, 123 бет.

97. Sayfullayeva R., Mengliyev B.R., Voqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yumusova Z.O., Abuzalova M.Q., Hozirgi ozbek adabiy tili. -Т., Fan va texnologiya, 2009, -416 b.

98. Серебренников Б.А. О методах изучения топонимических названий. ВЯ, № 6, 1969.-С. 37.

99. Ситняковский Н.Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана, ИТОРГО, т.1, вып. 2, 1900, стр.121-314.(Список арыков и населенных пунктов).

100. Смирнова О.И. Места домусульманских культов Средней Азии (по материалам топонимики). // "Страны и народы Востока". Вып. X. -Москва, Наука, 1971, -С.90-108.

101. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. -Москва, Наука, 1970.

102. Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зерафшанском округе, ЗРГО. Т.IV,1874.

103. СДГМ. Вып.II. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А Ливинца. -М., Наука, 1962.

104. Список населенных мест Самаркандской области (По сведениям 1904 и 1905 г.г.). Издание Самаркандского Областного Статистического Комитета. Составил М.М.Вирский. Самарканд, Типо - литограф. «Труд», 1906

105. СКСО на 1896 г. Издание Самаркандского областного статистического комитета. Под редакцией и. д. Секретаря комитета М. Вирского. Вып. IV. Самарканд. Типография штаба войск Самаркандской обл. 1896.

106. Суперанская А.В. Что такое топонимика? -М., Наука, 1985

107. Тагиев М.М. Из истории ирригации Самаркандского оазиса. -Т., Фан, 1973.

108. Тер-Мкртчян. Армянские источники о Средней Азии V-VII вв. -М., Наука, 1979

109. Толстова Л.С. Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии в её исторической ономастике. В кн. Ономастика Средней Азии. –Москва, Наука, 1978.

110. Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., Нака, 1962;

111. Троицкая А.Л. Женский зикр в старом Ташкенте, - МАЭ, т. VII. стр. 173-174

112. Туробов А.М. Самарқанд этноним ва этноойконимлари. Самарқанд, СамДЧТИ, 2004. 87 бет.

113. Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. Филол.фан.доктори... Автореферат.-Т., 2010. 48 бет.

114. Фарҳанги забони тоҷик, 1 том, -Москва, СЭ, 1969 668-с.

115. Фельдман Н.И. Оказиональные слова и лексикография. ВЯ, 1957, 4.

116. Холмуминов Х. Микропонимия Байсунского района и его окрестностей. Автореф.дис...канд. филол. наук.-Ташкент, 1993.21 стр.

117. Хромов А.Л.Таджикская микропонимия долин верхнего Зерафшана и Ягноба. «Ономастика Средней Азии», М., 1978

118. Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микропонимии Таджикистана. Вып.1, -Душанбе, «Ирфон», 1975

119. Чертов В.И. Дагбетская волость. Данные экономического исследования волости в 1892 и 18993 гг. В кн. СКСО на 1896 г. Изд. областного Статистического комитета. Под ред. и д. Секретаря Комитета М.Вирского. Вып. IV. Самарканд, Тип. Штаба Войск Самаркандской области. 1896.-С.1-20.

120. Чехович О.Д. Вакуфный документ времен Темура из коллекции Самаркандского Музея. «Эпиграфика Востока», IV, М. Л., 1951, -С. 55 - 67.

121. Чехович О.Д. Бухарские документы XV в. -Т., Наука 1965.

122. Чехович О.Д. Самаркандские документы XV-XVI вв. (О владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистане).

Факсимиле, критический текст, перевод, введение, примечания и указатели О.Д.Чехович. -М., Наука, 1974.

123. Шервашидзе И.Н. Фрагмент древнетюркской лексики (титилатура) ВЯ. 1990, 3. -С.88.

124. Шульц В.Л., Маширапов Р. Ўрта Осиё гидрографияси. -Т., 1969.

125. Гуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғориши тарихи. Қадимги замонлардан ҳозиргача.-Т., Фан, 1959. 319 бет.

126. Ўринбоев Б. Асрлардек барҳаёт номлар. -Самарқанд, Зарафшон, 2003.

127. Қораев С. Географик номлар маъноси. -Т., Ўзбекистон, 1978. 157-бет.

128. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. -Тошкент, ЎМЭ, 2005.

129. Қораев С. Тошкент топонимлари. -Т., Фан, 1991. 63 бет

130. Қораев С. Топонимика. Тошкент, 1970.32 бет.

131. Қўнгуров Р. Ономастика ва унинг предмети // Труды СамГУ, новая серия, 1972, вып.227.41-48-бетлар.

132. Ҳасанов Ҳ.Ўрта Осиё эжой номлари тарихидан. -Т., Фан, 1965.

133. Ҳофиз Таниш Бухорий. «Абдуллонома», -Т., Шарқ, 1999, 399 бет.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
ВИЛОЯТ ХУДУДИ ҲАҚИДА.....	7
МАРОКАНД – СМАРАКАНСА – САМАРҚАНД.....	10
ГИДРОНИМЛАР - СУВ НОМЛАРИ ДЕМАК.....	13
САМАРҚАНДНИНГ ЎН ИККИ ДАРВОЗАСИ.....	17
КАН, ЁКИ САМОЦЗЯНЬ.....	21
ТАРИХИЙ НОМЛАР – ЎТМИШ ГУВОҲИ.....	24
ТОПОФОРМАНТ ВА ТОПОЛЕКСЕМА.....	29
СТАТИСТИК МАЪЛУМОТЛАР - МАНБА СИФАТИДА..	37
МИКРОТОПОНИМИЯ НИМА?.....	41
“ТЕПАКС ЭЙРЕМЕНОН” ЁКИ ОККАЗИОНАЛ ТОПОНИМЛАР.....	44
В. Л. ВЯТКИН - ТОПОНИМИСТ ОЛИМ.....	47
МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДАГИ ТОПОНИМИК СИЁСАТ.....	52
ТАРИХИЙ - ЭТИМОЛОГИК ЛАВҲАЛАР (Самарқанднинг географик номлари).....	59
СЎНГСЎЗ.....	117
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	118

31/10/2010

Н.Б. Бегалиев

САМАРҚАНД ТОПОНИМИЯСИ
(мақолалар тўплами)

Мухаррир - **А. Эшқобилов**

Тех. муҳаррир - **Қ. Бердиев**

Компьютерда
саҳифаловчи - **И. Билялов**

Босишга 6.12.2010 йилда рухсат этилди.
Ҳажми 8 б/т. "Times new Roman" гарнитураси.
Адади 100 нусха, буюртма № 179

СамДҶТИ нашр-матбаа марказида чоп этилди.